

Національна академія педагогічних наук України
Інститут проблем виховання

НАЗАРЕНКО ГАЛИНА АНАТОЛІЇВНА

УДК 37 : 008 : 321.011.5 : 373.5

**ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ ДЕМОКРАТИЗМУ
УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ**

13.00.07 – теорія і методика виховання

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті проблем виховання НАПН України.

Науковий консультант – доктор психологічних наук, професор,
дійсний член НАПН України
Бех Іван Дмитрович,
Інститут проблем виховання
НАПН України, директор

Офіційні опоненти:

доктор педагогічних наук, професор
Кучинська Ірина Олексіївна,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка;
завідувач кафедри педагогіки дошкільної,
початкової, середньої і вищої освіти
та управління навчальним закладом;

доктор педагогічних наук, професор
Безкорвайна Ольга Володимирівна,
Рівненський державний гуманітарний університет,
завідувач кафедри методики викладання
іноземних мов;

доктор педагогічних наук, професор
Тернопільська Валентина Іванівна,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
професор кафедри теорії і історії педагогіки.

Захист дисертації відбудеться „29” червня 2016 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.454.01 в Інституті проблем виховання НАПН України за адресою: 04060, м. Київ, вул. М. Берлинського, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій частині та на офіційному сайті Інституту проблем виховання НАПН України (04060, м. Київ, вул. М. Берлинського, 9).

Автореферат розіслано „27” травня 2016 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. А. Комаровська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У Конституції України проголошено фундаментальний принцип демократичної держави: “Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ”. Відповідно до цього положення, демократизація суспільно-політичного життя країни нині спрямовується на реалізацію суверенного права українського народу вирішувати найважливіші державні питання, контролювати діяльність влади, впливати на зміст і способи її функціонування.

Соціокультурні та політичні реалії останніх років суттєво вплинули на свідомість українського народу, спричинили процеси упровадження народовладних функцій у суспільний устрій, посилили активність громадянського суспільства. Це, своєю чергою, актуалізує необхідність розвитку культури демократизму свідомих і компетентних громадян, здатних реалізувати задекларовані в Конституції України владні повноваження, налаштованих на конструктивну паритетну взаємодію з органами державної влади для встановлення демократичних відносин в усіх сферах життєдіяльності, подолання авторитарної спадщини, за якої держава домінувала над громадянським суспільством, нехтувалися права і свободи людини-громадянина. Надто важливою проблема становлення й розвитку культури демократизму як культури визнання й реалізації народовладдя постає в контексті виховання учнів старших класів, які незабаром увійдуть у самостійне доросле життя. Для вирішення різноманітних особистих і суспільних питань молодь має бути готовою до взаємодії як з інститутами громадянського суспільства, так і з органами влади та місцевого самоврядування.

Пошук шляхів розв’язання цієї актуальної проблеми вимагає переосмислення цілей, змісту, концептуальних підходів та технологій освітньої діяльності сучасного загальноосвітнього закладу. Підґрунтям для вирішення таких завдань є Закони України “Про освіту”, “Про загальну середню освіту”, “Про об’єднання громадян”, “Про соціальний діалог в Україні”, “Про місцеве самоврядування”, “Про молодіжні та дитячі громадські організації”, Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні, Концепція громадянського виховання в умовах розвитку української державності, Концепція громадянської освіти в Україні тощо. Ці документи унормовують окремі аспекти виховання старшокласника як активної, самостійної й відповідальної особистості, яка визнає і реалізує цінності демократії, здатна до самопізнання, самореалізації та самовдосконалення в умовах розвитку демократичного устрою нашої держави, готова до взаємодії з різними соціальними інститутами для вирішення нагальних проблем суспільного життя.

З часів здобуття Україною незалежності вітчизняна педагогічна наука прагне

осмислити досвід суспільного виховання у ракурсі нових методологічних позицій демократизації та гуманізації освітньої взаємодії, яка останнім десятиліттям ґрунтується на філософії людиноцентризму. Увага вчених зосереджена на вивченні людини в усіх її сутнісних аспектах, виявленні внутрішніх, глибинних основ її буття, дослідженні особистісних цінностей та способів і можливостей їх реалізації. В українській науковій думці означені ідеї розроблені у працях Р. Арцишевського, А. Бойко, Г. Костроміної, В. Кременя, О. Левченко, А. Машталера та інших науковців.

Загальнофілософське вивчення різних аспектів народовладдя у процесі державотворення здійснено в наукових доробках зарубіжних мислителів (Е. Арбластер, Д. Аптер, Ж. Боден, Г. Гроцій, Т. Гоббс, Р. Даль, Дж. Локк, Р. Патман, Ж.–Ж. Руссо та інші) та сучасних вітчизняних дослідників (В. Гапотій, А. Грабильников, Ю. Лемішко, О. Мурашин, О. Скібіна, Р. Чернега, Л. Шипілов та інші). У працях учених розглядаються пріоритетні функції, види і форми прямої демократії, а також конкретизується зміст основних суверенних прав народу. Означені наукові знання стали основою для удосконалення сучасної громадянської освіти та виховання учнівської молоді як суб'єкта демократичної взаємодії у суспільному житті.

З філософсько-політологічного погляду, вченими обстоюється потреба налагодження партнерської взаємодії громадянського суспільства, держави і громадянина (М. Гурицька, В. Давиденко, С. Жданенко, Т. Кадлубович та інші) та порушуються питання політичної довіри (Т. Алексеєва, С. Білошицький, П. Бурдье, Н. Луманн, А. Міщенко, Ф. Фукуяма, М. Хетерінгтон та інші).

Загальнотеоретичні психолого-педагогічні й соціокультурні засади становлення особистості як суб'єкта пізнання, спілкування і діяльності розглядаються в дослідженнях останнього десятиліття у контексті різних аспектів суб'єкт-суб'єктної взаємодії (І. Волошанська, О. Максимова, О. Севастьянова, О. Кондрицька та інші), особистісного самоствердження і виховання ціннісної сфери учнівської молоді (І. Бех, О. Безкоровайна, Н. Грищенко, Ю. Загородній, В. Лопатинська Л. Середюк, Н. Ситнікова, Л. Шумра та інші).

Феномен культури особистості досліджений ученими в галузі філософії (М. Бахтін, М. Бердяєв, В. Біблер, С. Гатальська, Е. Ільєнков, М. Каган, О. Лосєв, П. Флоренський, С. Кримський та інші), культурології (Ю. Богуцький, М. Закович, О. Шевнюк, М. Яцино та інші), психології (Л. Виготський, Т. Кузнецова, Д. Леонтєв, Г. Цукерман та інші), соціології (Г. Авер'янова, М. Савостьянова, О. Семашко, Є. Сірий та інші), педагогіки (Н. Дерев'янка, І. Зязюн, Н. Миропольська, В. Тернопільська, О. Шевнюк та інші).

Окремі педагогічні аспекти виховання особистості демократичного суспільства висвітлені у наукових доробках з питань демократизації діяльності загальноосвітнього навчального закладу (В. Бех, О. Вишневський, Г. Єльнікова та інші); методики громадянського виховання учнів (М. Бабкіна, І. Іванюк, І. Сахневич та інші), розвитку учнівського самоврядування (Б. Набока, Л. Делінгевич, Н. Нікітіна, С. Муравська, Я. Цехмістер та інші); реалізації демократичних засад громадянського виховання, що сприяють гармонізації державних, суспільних та особистісних інтересів (П. Вербицька, І. Кучинська, О. Міщенья, А. Сигова, І. Сопівник, К. Чорна та інші).

Однак аналіз наукових праць засвідчив, що, *по-перше*, проблема виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів, незважаючи на свою гостроту, досі не набула цілісного наукового осмислення та не стала надбанням педагогічної практики. *По-друге*, процес становлення культури демократизму зростаючої особистості віддзеркалює всі труднощі й суперечності перехідного періоду. Для сучасної ситуації в Україні характерне значне зростання числа прихильників філософсько-політичних ідей про те, що держава не повинна втручатись у громадські, суспільні справи; органи державної влади мусять слугувати громадянам, а не навпаки; між державою та громадянським суспільством замість антагонізму мають установитись паритетні відносини солідарності і співробітництва, демократична взаємодія в усіх сферах життєдіяльності. При цьому демократичні норми суспільно-політичного життя лише починають активно упроваджуватись. Об'єктивним є той факт, що громадяни України ще тільки виборюють право реального впливу на державні структури та представницькі органи влади шляхом участі у процесі прийняття політичних рішень, застосування механізмів контролю за діяльністю владних інституцій. Така ситуація особливо впливає на свідомість української молоді (зокрема – учнів старших класів), яка формується в умовах соціальної, економічної і духовної нестабільності, трансформування засадничих принципів українського суспільства. Це зумовлює необхідність теоретичного осмислення проблеми виховання культури демократизму учнів старших класів та вирішення її на практичному рівні.

Отже, констатуємо існування низки суперечностей, а саме між:

- суспільною значущістю виховання культури демократизму особистості й низькою теоретичною і практичною розробленістю цієї проблеми;
- об'єктивними процесами становлення демократії в Україні й недостатнім рівнем демократизації діяльності загальноосвітніх навчальних закладів;
- необхідністю проведення системної роботи щодо виховання культури

демократизму учнів старших класів і нинішньою освітньою практикою, яка неповною мірою забезпечує цей процес;

– усвідомленням педагогічними працівниками актуальності й значущості проблеми виховання культури демократизму зростаючої особистості та їх недостатньою готовністю до ефективного вирішення цього завдання.

Наявність означених суперечностей ускладнює, а іноді й унеможлиблює процес становлення культури демократизму учнів старших класів, що ставить під загрозу розв'язання ними у дорослому житті завдань розвитку демократії в нашій країні.

Зазначене вище підтверджує актуальність проблеми та вибору теми дисертації ***“Теорія і практика виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів”***.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження є складником науково-дослідної теми лабораторії громадянського та морального виховання Інституту проблем виховання НАПН України “Патріотичне та морально-етичне виховання підростаючого покоління” (державний реєстраційний номер 0102U000390). Тему дисертації затверджено рішенням вченої ради Інституту проблем виховання НАПН України (протокол № 10 від 24 листопада 2011 року) та узгоджено рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 10 від 20 грудня 2011 року).

Мета дослідження – на основі міждисциплінарного теоретичного аналізу наукових джерел та педагогічної практики здійснити цілісне обґрунтування проблеми виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів, розробити й апробувати концепцію та технологію досліджуваного процесу.

Об'єкт дослідження – виховання культури демократизму старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітнього навчального закладу.

Предмет дослідження – концепція та технологія виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів.

Концепція дослідження. Пріоритетною ідеєю є положення про те, що старшокласники вже у процесі навчання мають не лише бути активними, самостійними й відповідальними громадянами, а й опанувати способи демократичної взаємодії з представниками інститутів громадянського суспільства, органів влади та місцевого самоврядування, що надалі забезпечить їх успішну

самореалізацію за умов демократичних перетворень в Україні.

Визначаючи сутність культури демократизму учня старших класів як суб'єкта демократичної взаємодії у суспільному житті, слід брати до уваги характерні особливості цього вікового періоду, а також факт неповної правосуб'єктності неповнолітньої особи. З огляду на це, у дисертації демократична взаємодія суб'єктів суспільних відносин розглядається, переважно, у межах місцевої громади та загальноосвітнього навчального закладу.

Концепція дослідження обґрунтовується на методологічному, теоретичному і практичному (організаційно-методичному) рівнях.

Методологічний рівень представлений фундаментальними науковими підходами до вивчення проблеми: *аксіологічним*, відповідно до якого визначено, що культура демократизму ґрунтується на системі цінностей демократії як народовладдя, що постають мотиватором діяльності та поведінки учнівської молоді як суб'єктів демократичної взаємодії, а також є основою для самовизначення, самореалізації та саморозвитку особистості в демократичному середовищі; *компетентнісним*, який передбачає формування ціннісно-сміслової (світоглядної), інформаційної, соціально-економічної, громадської, політико-правової, полікультурної та особистісної компетентностей учнів старших класів як комплексу знань, умінь, звичок, цінностей, ставлень та набутого досвіду, що у сукупності забезпечать успішну діяльність старшокласників як суб'єктів демократичної взаємодії в соціальній, економічній, політичній та культурній сферах суспільного життя; *особистісно орієнтованим*, що вимагає забезпечення індивідуалізації виховних впливів, гуманізації міжособистісних відносин та демократизації взаємодії суб'єктів виховного процесу на основі поваги до гідності дитини, утвердження самоцінності особистості старшокласника, оптимістичної віри педагога у спроможність учнівської молоді реалізувати власний потенціал у різних сферах суспільного життя, здатність особистості до свідомого й відповідального вибору у різноманітних життєвих ситуаціях; *суб'єктно-діяльнісним*, що передбачає сприяння усвідомленню учнями мети і мотивів власної діяльності у демократичному середовищі, розвиток уміння планувати, самостійно діяти та здійснювати самооцінку дій і вчинків, набуваючи при цьому досвіду демократичної взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування.

Міждисциплінарний погляд на проблему полягає у визначенні сутності культури демократизму особистості на основі системного взаємодоповнювального дотримання решти підходів, що дає можливість представити *виховання культури демократизму учнів старших класів* як цілеспрямовану взаємодію суб'єктів

виховного процесу, що ґрунтується на співробітництві і взаєморозумінні та сприяє інтеріоризації старшокласниками системи цінностей демократії як народовладдя, усвідомленню ними власних переконань, ставлень, мотивів, цілей та засобів самовизначення, самореалізації, саморозвитку як суб'єктів демократичної взаємодії з іншими громадянами, інститутами громадянського суспільства, органами державної влади та місцевого самоврядування, формуванню якостей, здатностей і навичок, необхідних для ефективної діяльності і взаємодії у соціальній, економічній, політичній та культурній сферах суспільного життя.

Теоретичний рівень дав змогу на підґрунті філософії людиноцентризму, теорії демократії як народовладдя та ідей особистісно орієнтованої освіти визначити зміст базових понять, які покладені в основу розуміння сутності культури демократизму старшокласника як зростаючої особистості-суб'єкта, розробити концепцію виховання культури демократизму в учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів і технологію, упровадження якої забезпечує реалізацію концепції.

Практичний (організаційно-методичний) рівень передбачав розроблення методичного забезпечення для впровадження технології, спрямованої на реалізацію розробленої концепції виховання культури демократизму учнів старших класів у навчально-виховному процесі та позаурочній діяльності загальноосвітнього навчального закладу.

Загальна гіпотеза дослідження полягає в тому, що виховання культури демократизму учнів старших класів стане більш результативним, якщо в освітній діяльності загальноосвітнього навчального закладу реалізувати концепцію та запровадити технологію виховання культури демократизму в учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів. Означену технологію ми розглядаємо як *систему науково обґрунтованих процедур поетапного розгортання виховного процесу в єдності змісту, принципів, методів, форм, організаційно-педагогічних умов взаємодії його суб'єктів, що забезпечує реалізацію концепції і гарантує досягнення запланованого результату – підвищення рівня культури демократизму старшокласників.*

Частковими гіпотезами передбачено, що виховання культури демократизму старшокласників набуватиме ефективності за умов:

- оптимізації навчально-виховного процесу в контексті виховання культури демократизму старшокласників;
- розвитку демократичної взаємодії самоврядних органів загальноосвітнього навчального закладу;

– педагогічно доцільного використання інформаційно-комунікаційних технологій;

– формування у старшокласників умінь демократичної взаємодії з представниками інститутів громадянського суспільства, органів влади та місцевого самоврядування;

– підготовки педагогів до виховання культури демократизму учнів старших класів.

Відповідно до мети та гіпотези сформульовано **завдання дослідження:**

1. Здійснити аналіз соціокультурних, філософсько-політологічних та психолого-педагогічних детермінант культури демократизму особистості.

2. Розкрити сутність та визначити структурні компоненти культури демократизму учня старших класів.

3. Виявити потенціал сучасної педагогічної практики для виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітнього навчального закладу.

4. Розробити концепцію і технологію виховання культури демократизму учнів старших класів.

5. Обґрунтувати критерії, показники, спрогнозувати та схарактеризувати рівні культури демократизму старшокласників.

6. Апробувати організаційно-педагогічні умови виховання культури демократизму старшокласників, які оптимізують реалізацію розроблених концепції та технології.

7. На основі узагальнення результатів дослідження окреслити прогностичні вектори діяльності загальноосвітнього навчального закладу щодо виховання культури демократизму старшокласників.

Методологічну основу дослідження становлять аксіологічний, компетентнісний, особистісно орієнтований та суб'єктно-діяльнісний підходи, а також принципи культуровідповідності, гуманізації та особистісної орієнтації виховної взаємодії, рівних прав суб'єктів освітньої діяльності, суб'єкт-суб'єктної партнерської взаємодії, посилення діяльнісного складника освітнього процесу, урахування впливу процесу демократизації суспільного життя на спосіб організації освітньої діяльності загальноосвітнього навчального закладу; технологізації виховної взаємодії; міждисциплінарний підхід до визначення сутності культури демократизму учня старших класів.

Теоретичною основою дослідження є наукові теорії і положення: філософії культури (М. Бахтін, М. Бердяєв, В. Біблер, С. Гатальська, Е. Ільєнков, М. Каган,

О. Лосєв, П. Флоренський, С. Кримський та інші), культурології (Ю. Богуцький, М. Закович та інші), психології культури (Л. Виготський, Т. Кузнєцова, Д. Леонтєв, Г. Цукерман та інші), соціології культури (Г. Авер'янова, М. Савостьянова, О. Семашко, Є. Сірий та інші), філософії людиноцентризму (Р. Арцишевський, А. Бойко, Г. Дмитренко, Г. Костроміна, В. Кремень, А. Машталер), філософії політики (Д. Аптер, Г. Гроцій, Т. Гоббс, Р. Даль, Дж. Локк, Р. Мертон), концепції демократії як народовладдя (Е. Арбластер, Ж.–Ж. Руссо, В. Гапотій, Ю. Лемішко, Л. Шипілов), партнерської взаємодії держави, громадянського суспільства та громадянина (С. Білошицький, П. Бурдє, М. Гурицька, В. Давиденко, С. Жданенко, А. Міщенко, Ф. Фукуяма), демократизації діяльності загальноосвітнього навчального закладу (В. Бєх, О. Вишневський, Г. Єльнікова), розвитку й саморозвитку особистості, гуманізації та особистісного спрямування освітньої взаємодії (І. Бєх, О. Бондарєвська, Р. Павєлків, В. Поліщук, М. Савчин, І. Якиманська), самореалізації і самоствердження особистості як активного суб'єкта пізнання, спілкування та діяльності (Б. Ананьєв, К. Абульханова-Славська, О. Безкоровайна, А. Брушлинський, О. Леонтєв, С. Рубінштейн, В. Татєнко), суб'єкт-суб'єктної взаємодії (І. Волошанська, І. Іванюк, О. Максимова, О. Севастьянова, В. Тернопільська), громадянського виховання (П. Вербицька, І. Кучинська, О. Міщеня, І. Сахневич, К. Чорна), технологізації виховної взаємодії (С. Гончаренко, Н. Бордовська, М. Кларін, В. Монахов, Г. Сєлевко), використання інформаційних технологій у навчанні та вихованні особистості (І. Роберт, М. Жалдак, Ю. Машбіц, В. Осадчий).

Основні положення дисертації ґрунтуються на широкій законодавчій і правовій базі, зокрема принципах та нормах Декларації прав людини, Конституції України, Законів України та інших нормативних документів з питань демократизації освітньої діяльності.

На різних етапах наукового пошуку застосовано такі **методи дослідження**:

- *теоретичні* – аналіз філософської, політологічної, психологічної, соціологічної, педагогічної літератури, порівняння, класифікація для визначення категоріального апарату; порівняльно-історичний метод для вивчення генези демократії як народовладдя, становлення демократичних засад освітньої діяльності та суб'єкт-суб'єктної взаємодії; контент-аналіз нормативно-правових документів (для уточнення сутності демократизації діяльності загальноосвітніх навчальних закладів) та чинних навчальних програм і підручників (для визначення аспектів суспільствознавчої освіти, які потребують удосконалення); систематизація й узагальнення теоретичних та емпіричних даних для розроблення концепції і технології виховання культури демократизму старшокласників; теоретичне

моделювання для розроблення концептуальної моделі технології виховання культури демократизму учнів старших класів;

- *емпіричні* – психолого-педагогічна діагностика (анкетування, тестування, самооцінювання, творчі завдання, експертні оцінки); педагогічне спостереження за проявами культури демократизму у поведінці та діяльності старшокласників; аналіз педагогічної практики для визначення її потенційних можливостей у контексті дослідження; педагогічний експеримент для перевірки ефективності розробленої концепції виховання культури демократизму учнів старших класів та відповідної технології;

- *статистичні*: методи математичної статистики для кількісного та якісного аналізу одержаних результатів, визначення результативності експериментальної роботи з апробації концепції та відповідної технології виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у цілісному науковому обґрунтуванні концепції та технології виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів, а саме:

уперше розкрито сутність поняття “культура демократизму учня старших класів” (інтегральне особистісне утворення старшокласника як активного, самостійного та відповідального громадянина демократичної держави, яке характеризується інтеріоризацією ним системи цінностей демократії як народовладдя, усвідомленістю власних переконань, ставлень, мотивів, цілей та засобів самовизначення, самореалізації, саморозвитку як суб’єкта демократичної взаємодії з іншими громадянами, інститутами громадянського суспільства, органами державної влади та місцевого самоврядування, сформованістю якостей, здатностей і звичок, що визначають демократичний спосіб поведінки й діяльності у соціальній, економічній, політичній і культурній сферах суспільного життя); визначено його *компоненти* (когнітивний, емоційно-ціннісний та діяльнісно-практичний), обґрунтовано *критерії* (знання демократичних основ суспільного життя, демократична спрямованість, активність самореалізації у демократичній взаємодії) та відповідні *показники*, а також схарактеризовано *рівні* культури демократизму учнів старших класів: ініціативно-рефлексивний (високий), активно-рефлексивний (достатній), активно-репродуктивний (середній), пасивно-репродуктивний (низький); розроблено *концепцію* (що охоплює теоретико-методологічний, змістово-функціональний, процесуально-організаційний, підсумково-аналітичний складники) та відповідну *технологію* виховання культури демократизму учнів старших класів; визначено й апробовано *організаційно-педагогічні умови* формування означеного утворення (оптимізація навчально-

виховного процесу в контексті виховання культури демократизму старшокласників; розвиток демократичної взаємодії самоврядних органів загальноосвітнього навчального закладу; педагогічно доцільне використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у вихованні культури демократизму учнів; формування вмінь демократичної взаємодії старшокласників із представниками інститутів громадянського суспільства, органів влади та місцевого самоврядування; підготовка педагогів до виховання культури демократизму учнів старших класів);

уточнено систему термінальних, інструментальних та оперативних цінностей демократії як народовладдя, на яких основана культура демократизму старшокласника; ознаки, принципи та процедурні елементи демократичної взаємодії; зміст демократизації освітньої діяльності загальноосвітнього навчального закладу; зміст і форми підвищення професійної компетентності педагогічних працівників у контексті досліджуваної проблеми;

подальшого розвитку дістали зміст і форми громадянського виховання учнівської молоді; методи фасилітації становлення старшокласників як суб'єктів демократичної взаємодії учасників освітнього процесу; способи використання інформаційно-комунікаційних технологій у вихованні учнів старших класів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в *упровадженні* у практику діяльності загальноосвітніх навчальних закладів технології виховання культури демократизму учнів старших класів, методики діагностування рівня культури демократизму старшокласників, навчальної програми факультативного курсу “Вчимося демократії” для учнів 10–11 класів, алгоритму демократичної взаємодії учнівської молоді з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування, сайту для старшокласників “Вчимося демократії разом!” як координаційного центру інформаційно-комунікаційного простору, спрямованого на виховання культури демократизму учнів старших класів; *підготовці* методичного посібника для системи післядипломної педагогічної освіти “Виховуємо культуру демократизму особистості”, Програми підготовки педагогів у системі післядипломної освіти до виховання культури демократизму учнів старших класів, методичних посібників за результатами дослідно-експериментальної роботи “Виховання культури демократизму особистості засобами телекомунікаційних проєктів”, “Сучасні підходи до виховання демократичної політичної культури як компоненту культури демократизму старшокласників”, “Виховання культури демократизму старшокласників засобами факультативного курсу “Вчимося демократії”.

Результати дослідження можуть бути використані викладачами вищих

педагогічних навчальних закладів під час викладання курсу “Теорія і методика виховання”, для розроблення спецкурсів з теорії демократизації відносин та діяльності учасників освітнього процесу. Здобуті емпіричні дані та теоретичні висновки слугуватимуть підґрунтям для методичних рекомендацій керівникам і педагогічним працівникам загальноосвітніх навчальних закладів щодо підвищення ефективності упровадження в навчально-виховний процес цінностей демократії як народовладдя, розвитку демократичної взаємодії самоврядних органів освітньої установи, налагодження співпраці у місцевій громаді. Результати здійсненого наукового пошуку будуть корисними представникам системи післядипломної освіти педагогічних працівників для навчання директорів загальноосвітніх навчальних закладів, заступників директорів з навчально-виховної та виховної роботи, учителів, класних керівників, педагогів-організаторів, соціальних педагогів, шкільних психологів.

Результати дослідження **упроваджено** в навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів *Черкаської області*: 1. Смілянський НВК “ЗОШ I–III ступенів № 3 – колегіум” Смілянської міської ради Черкаської області (довідка № 207 від 07.10.2015); 2. Шполянський НВК “ЗОШ I–III ступенів №2 – ліцей” Шполянської районної ради Черкаської області (довідка № 193 від 02.10.2015); 3. Тальнівська ЗОШ I–III ступенів № 2 Тальнівської районної ради Черкаської області (довідка № 258 від 02.10.2015); 4. Соколівоцька ЗОШ I–III ступенів Тальнівської районної ради Черкаської області (довідка № 158 від 06.10.2015); 5. Монастирищенський навчально-виховний комплекс “Ліцей – загальноосвітня школа I–III ступенів “Ерудит”” Монастирищенської районної ради Черкаської області (довідка № 194 від 07.10.2015); 6. Москаленківський НВК “Дошкільний навчальний заклад – загальноосвітня школа I–III ступенів” Чорнобаївської районної ради (довідка № 140 від 06.10.2015); 7. Золотоношківська ЗОШ I–III ступенів Драбівської районної ради (довідка № 189 від 02.10.2015); 8. Шевченківська спеціалізована загальноосвітня школа-інтернат з поглибленим вивченням предметів гуманітарно-естетичного профілю Черкаської обласної ради (довідка № 209 від 06.10.2015); *Донецької області*: 9. Макіївська гімназія Макіївської міської ради Донецької області (наказ МОН України від 07.06.2013 № 717); 10. Єнакієвський навчально-виховний комплекс № 2 Єнакієвської міської ради Донецької області (наказ МОН України від 17.06.2013 № 782); 11. Новоазовська загальноосвітня школа I–III ступенів Новоазовської районної ради Донецької області (наказ МОН України від 17.06.2013 № 781); 12. Гродівська ЗОШ I–III ступенів Красноармійської районної ради (довідка № 48 від 06.10.2015); 13. НВК “Загальноосвітня школа I–III ступенів – дошкільний навчальний заклад” Костянтинівської міської ради (довідка № 522 від 05.10.2015);

14. Новоолександрівський НВК “Загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів – дошкільний навчальний заклад” Олександрівської районної ради (довідка № 190 від 06.10.2015); *Дніпропетровської області*: 15. Комунальний заклад освіти “Середня загальноосвітня школа № 11” Дніпропетровської міської ради (довідка № 405 від 05.10.2015); 16. Комунальний заклад освіти “Середня загальноосвітня школа № 46” Дніпропетровської міської ради (довідка № 173 від 01.10.2015); 17. Комунальний заклад освіти “Середня загальноосвітня школа № 65” Дніпропетровської міської ради (довідка № 373 від 01.10.2015); *Рівненської області*: 18. Комунальний заклад “Школа-інтернат ІІ–ІІІ ступенів “Рівненський обласний ліцей”” Рівненської обласної ради (довідка № 197 від 06.10.2015); 19. Корецький НВК “Школа І–ІІ ступенів – ліцей” Корецької районної ради (довідка № 203 від 07.10.2015), а також на курсах підвищення кваліфікації та в системі методичної роботи у міжкурсовий період Черкаського ОШОПП (довідка № 173/01-16 від 06.05.2015), Донецького ОШПО (довідка № 286/01 від 14.05.2015), Рівненського ОШПО (довідка № 01-16/694 від 18.05.2015), Дніпропетровського ОШПО (довідка № 433 від 18.05.2015).

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні та практичні результати дослідження оприлюднено автором на наукових, науково-практичних конференціях, форумах різних рівнів, як-от: *міжнародні* – “Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій” (Суми, 2012), “Інноваційні технології у професійному розвитку педагогічних працівників та керівників закладів освіти” (Біла Церква, 2012), “Особистість в єдиному освітньому просторі” (Запоріжжя, 2012), Міжнародний фестиваль педагогічних інновацій (Черкаси, 2012, 2013, 2015), “Психология труда и профессиональное развитие педагога: актуальное состояние, проблемы и перспективы” (Росія, Бірськ, 2012), “Педагогика и психология: тренды, проблемы, актуальные задачи” (Росія, Краснодар, 2013), “Актуальні питання сучасної педагогіки” (Острог, 2013), “Воспитание подрастающего поколения в современных социокультурных условиях: проблемы и перспективы развития” (Росія, Москва, 2013), “Высшее образование XXI века” (Росія, Санкт-Петербург, 2013), “Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии” (Росія, Новосибірськ, 2014), конгрес “Science of Future” (Республіка Чехія, Прага, 2014), “Неперервна освіта нового сторіччя: досягнення та перспективи” (Запоріжжя, 2015), “Педагогічна майстерність: методологія, теорія, технології” (Черкаси, 2015), “Европейська наука XXI століття” (Польща, 2015), “Науковий прогрес на перетині тисячоліть” (Чехія, Прага, 2015), “Тенденції сучасної науки” (Англія, Шефелд, 2015), “Найновіші досягнення європейської науки” (Болгарія, Софія, 2015); *всукраїнські* – “Сучасне навчальне обладнання: інновації, технології, досвід” (Суми, 2010), “Сучасний виховний процес: сутність

та інноваційний потенціал” (Київ, 2010, 2011, 2015), “Формування патріотизму та збереження національної ідентичності особистості в умовах полікультурного середовища сучасної України” (Хмельницький, 2013), “Інноваційна діяльність педагога в умовах реформування шкільної освіти” (Київ, 2015).

Положення і результати **кандидатської дисертації** “Виховання культури міжетнічних відносин старшокласників у позаурочній діяльності” (13.00.07 – теорія і методика виховання, Інститут проблем виховання НАПН України, 2007 р.) у тексті докторської дисертації не використовуються.

Особистий внесок здобувача. У методичному посібнику для системи післядипломної педагогічної освіти “Виховуємо культуру демократизму особистості”, підготовленому до друку колективом авторів, дисертантом розроблено теоретичні засади та програмне забезпечення підготовки педагогів у системі післядипломної освіти до виховання у старшокласників культури демократизму. У методичних посібниках за результатами дослідно-експериментальної роботи “Виховання культури демократизму особистості засобами телекомунікаційних проєктів” (у співавторстві з Т. Карло та О. Золотоверхою) та “Сучасні підходи до виховання демократичної політичної культури як компоненту культури демократизму старшокласників” (у співавторстві з Л. Боїн та В. Каракашом) дисертантом розроблено теоретичні основи дослідно-експериментальної роботи, підготовлено програму та наукові звіти за кожний етап експерименту.

Публікації. Основні положення і результати дисертації відображено у 55 публікаціях (з яких 52 одноосібні), а саме: 1 монографія (одноосібна), 5 методичних посібників (з них 2 одноосібні), 20 статей у наукових фахових виданнях України та 5 у зарубіжних періодичних наукових виданнях, 3 статті в інших виданнях, 21 – у збірниках матеріалів конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, п’яти розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (707 джерел, у тому числі 21 – іноземною мовою), 33 додатки на 117 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 597 сторінок, обсяг основного тексту становить 404 сторінки. Робота містить 16 таблиць та 9 рисунків (з них 2 рисунки та 5 таблиць на повну сторінку).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність проблеми; визначено мету, об'єкт, предмет і завдання дослідження; розкрито концепцію, методологічну й теоретичну основи, методи дослідження; висвітлено наукову новизну і практичне значення одержаних результатів; наведено дані про впровадження й апробацію результатів дослідження, особистий внесок здобувача у працях, опублікованих у співавторстві, публікації, структуру та обсяг дисертації.

У першому розділі – “Виховання культури демократизму учнів старших класів як наукова проблема” – проаналізовано соціокультурні, філософсько-політологічні та психолого-педагогічні детермінанти культури демократизму особистості, розкрито сутність та визначено структурні компоненти культури демократизму учнів старших класів.

Аналіз комплексу детермінант культури демократизму особистості ґрунтується в дисертації на аксіоматичному спостереженні: у процесі входження України в європейське співтовариство посилюється глобалізація та інформатизація суспільного життя, що полегшує суспільну комунікацію, обмін прогресивними ідеями та цінностями. Водночас відбувається гуманітаризація наукових знань, що забезпечує розвиток особистості в контексті загальнолюдської культури, гуманізація стосунків, яка передбачає визнання прав особистості на унікальність, внутрішню свободу та активність. Демократизація суспільних відносин вимагає налагодження суб'єкт-суб'єктного типу відносин між усіма учасниками суспільної взаємодії. Внаслідок цього людина стає метою і смислом прогресивного розвитку суспільства, а всі сфери суспільного життя (наука, політика, культура, зокрема освіта, тощо) розглядаються у людському вимірі.

Відтак, *глобалізацію, інформатизацію, гуманізацію та демократизацію суспільних відносин*, які зумовили посилення ролі людини у всіх сферах життєдіяльності, визначено *соціокультурними детермінантами* культури демократизму як на суспільному, так і на особистісному рівні.

Філософсько-політологічні детермінанти культури демократизму виокремлено на основі аналізу досліджень відповідної проблематики (Р. Арцишевський, А. Бойко, Г. Костроміна, В. Кремень, О. Левченко, А. Машталер та інші), спільною ідеєю яких є визнання того, що розвиток суспільного життя поступово, але невпинно набуває людиноцентристської орієнтації, коли індивідуальне становлення кожної особистості є одночасно й основним показником прогресу, і головною передумовою утвердження демократичних засад українського суспільства. Аналіз праць вітчизняних і зарубіжних учених в історичній ретроспективі дав змогу простежити хронологічно процес визрівання народовладних ознак демократії (Е. Арбластер, Ж. Боден, Г. Гроцій, Т. Гоббс,

Р. Даль, Ж.–Ж. Руссо та інші), дослідити сучасний зміст основних суверенних прав українського народу, пріоритетні функції, види і форми прямої демократії (В. Гапотій, А. Грабильников, Ю. Лемішко, О. Мурашин, О. Скібіна, Р. Чернега, Л. Шипілов та інші).

Філософський ракурс (В. Кремень та інші) проблеми культури демократизму зосереджується на створенні умов для максимального розкриття потенціалу кожної людини, реалізації всіх її інтелектуальних, культурних, творчих можливостей, досягнення найвищих ступенів свободи особистості з одночасною її готовністю брати відповідальність за власні вчинки і діяльність. Досліджено, що *філософія людиноцентризму* в умовах становлення демократії спрямована на формування вільної і відповідальної особистості; утвердження демократичних світоглядних установок, поглядів, цінностей; забезпечення умов для вільного самовизначення кожної людини у демократично спрямованому світоглядному просторі, прийняття нею власних цінностей у формі життєвих цілей, провідних мотивів та інтересів, прагнень і потреб. Отже, успішне впровадження демократії в Україні можливе за умов прийняття кожним громадянином демократичних цінностей, усвідомлення ним можливості та цінності самостійного вибору, активної позиції щодо участі у демократичних перетвореннях; відчуття спроможності самостійно реалізовувати власні рішення та відповідати за їх наслідки, здатності впливати на життя суспільства і держави, прагнення *демократичної взаємодії*, яка характеризує владно-підвладні відносини усіх сфер демократичного суспільства.

Осмислення *політологічного* аспекту проблеми культури демократизму (М. Гурицька, В. Давиденко, С. Жданенко, Т. Кадлубович та інші) дало можливість виокремити *ознаки* демократичної взаємодії (партнерство, налагодження конструктивного діалогу, взаємний пошук спільного рішення на засадах довіри та взаєморозуміння), а також її *принципи* (взаємне визнання партнерів як рівноправних і рівноцінних, толерантне ставлення до особистісної позиції партнера; установка на відмову від силових способів впливу на партнера, за винятком сили аргументів; добровільність і чесність співробітництва; готовність нести відповідальність за свої вчинки і результати партнерської взаємодії) та *процедурні елементи* (діалог, компроміс, консенсус, розподіл видів діяльності, кооперація).

Утвердження філософії людиноцентризму як пріоритету свідомості українського народу активізувало процеси упровадження у життєдіяльність суспільства власне народовладної засади демократії – *народовладдя*, що характеризується суверенністю й самоврядуванням народу, який обирає владу, впливає на зміст та способи її функціонування, бере участь у прийнятті важливих

для держави і суспільства рішень, контролює діяльність владних структур.

Отже, *філософсько-політологічними детермінантами* культури демократизму особистості визначено: становлення в суспільній свідомості українського народу *філософії людиноцентризму* та розвиток *теорії демократії як народовладдя*, яка повною мірою відображується у суспільно-політичних реаліях.

Аналіз проблеми культури демократизму у *психолого-педагогічному ракурсі* дав можливість з'ясувати, що на кожному конкретно-історичному етапі паралельно із розробленням теорії демократії як народовладдя розвивались ідеї *демократизації освіти*, зокрема стосунків її головних суб'єктів – учителя й учня. Досліджено, що в Україні необхідність упровадження принципу демократизму народної освіти, який передбачав спрямування діяльності народних шкіл на реалізацію прав дитини та розкриття її природних сил і можливостей, обстоювалась у працях педагогів-громадських діячів XIX століття (Б. Грінченко, М. Драгоманов, О. Духнович, М. Корф, С. Миропольський, К. Ушинський) та першої половини XX століття (П. Блонський, М. Крупеніна, А. Макаренко, С. Русова, Я. Чепіга, С. Шацький).

Вивчення причин формування патерналістської свідомості учнівської молоді у 30–40-х та 50–60-х роках XX століття показало, що радянська педагогіка ґрунтувалась на соціоцентричному підході, а ідея демократизації освітньої діяльності мала декларативний характер і зводилася до виховання авторитарними засобами свідомої дисципліни учнів та культурної поведінки радянського школяра (Л. Березівська, О. Єрмола, О. Єрмоменко).

З'ясовано, що у 70–80-х роках XX століття демократичні перетворення пов'язувалися з *педагогікою співробітництва*, ідеями розвитку шкільного самоврядування, гуманізації та гармонізації взаємовідносин. У той час пропагувалось гуманне ставлення до учнів, необхідність визнання їх повноправними суб'єктами навчально-виховного процесу, налагодження співпраці вчителя та учня у навчально-виховній діяльності, популяризувалась ідея педагогічної підтримки, що спрямовувалась на пробудження в учнях потреби у самопізнанні. Однак ці ідеї, хоча і були реалізовані у діяльності педагогів-експериментаторів Ш. Амонашвілі, І. Іванова, Є. Ільїна, В. Шаталова та інших, проте не набули поширення та залишалися формальними гаслами, оскільки школа на той час все ще була авторитарною.

Із здобуттям Україною незалежності й активізацією процесів демократизації суспільного життя вітчизняна педагогічна наука, засудивши авторитаризм імперативної педагогіки, почала активний пошук механізмів реальної демократизації освіти. У цей період були актуалізовані гуманістичні ідеї

В. Сухомлинського, теорія розвивального навчання В. Давидова та Д. Ельконіна, посилилась увага вчених до становлення особистості як суб'єкта пізнання, спілкування та діяльності (С. Рубінштейн, А. Брушлинський, К. Абульханова-Славська, Г. Костюк, В. Татенко та інші), розроблено теорію особистісно орієнтованого навчання і виховання (І. Бех, О. Бондаревська, С. Гончаренко, І. Якиманська та інші). Відповідно до цих теорій, учень визнається повноправним суб'єктом навчально-виховного процесу, а педагогічна діяльність учителя спрямовується на підтримку особистісного розвитку кожної дитини як активної, самостійної та відповідальної особистості, здатної до самовизначення і самореалізації у різних сферах суспільного життя. Відтак, *психолого-педагогічними детермінантами* виховання культури демократизму зростаючої особистості визначено поширення ідей демократизації діяльності загальноосвітнього навчального закладу, активізацію впровадження у педагогічну практику положень щодо розвитку й саморозвитку особистості, гуманізації та особистісного спрямування освітньої взаємодії, становлення зростаючої особистості як активного суб'єкта життєдіяльності.

У дисертації наголошено, що *психолого-педагогічні детермінанти культури демократизму невід'ємні від соціокультурної складової*. Результати наукового пошуку Ю. Богуцького, Н. Латигіної, Є. Невмержицького, В. Швачки та інших вітчизняних учених демонструють, що сучасним *соціокультурним* реаліям України притаманний комплекс політичних і соціально-економічних негараздів (маніпуляції громадською думкою, фальсифікація виборів, корупція та свавілля влади, відсутність всенародного обговорення комплексних проектів демократичних перетворень, нерозвиненість форм контролю за владою та посадовими особами, що відводить пересічним громадянам роль пасивних спостерігачів кулуарних зіткнень та соціально-економічних експериментів у суспільстві). Це ускладнює процес становлення культури демократизму особистості громадянина, оскільки проголошення курсу на створення демократичного суспільства саме по собі не означає автоматичного утвердження демократичних цінностей і принципів, демократичного стилю взаємодії соціальних суб'єктів. Актуальним для розроблення концепції виховання культури демократизму є висновок учених, що *громадянам необхідно навчатися жити в умовах демократії життям вільної людини, опанувувати вміння взаємодіяти з владою щодо практичної реалізації прав і свобод людини і громадянина, демократичними способами впливати на діяльність органів державної та місцевої влади, ефективно взаємодіяти з нею задля вирішення важливих для життя громади проблем*.

Виявлення в дисертації специфіки виховання культури демократизму учнів

старших класів загальноосвітніх навчальних закладів, конкретизація його мети, засобів і умов вимагали висвітлення сутнісних ознак базового поняття дослідження – “культура демократизму учня старших класів”, яке семантично об’єднує зміст термінів “культура”, “культура особистості”, “демократизм”.

Узагальнення позицій вчених у галузі філософії (М. Бахтін, М. Бердяєв, В. Біблер, С. Гатальська, Е. Ільєнков, М. Каган, О. Лосєв, П. Флоренський, С. Кримський та інші), культурології (Ю. Богуцький, М. Закович, О. Шевнюк, М. Яцино та інші), психології (Л. Виготський, Т. Кузнєцова, Д. Леонтєв, Г. Цукерман та інші), соціології (Г. Авер’янова, М. Савостьянова, О. Семашко, Є. Сірий та інші), педагогіки (Н. Дерев’янка, І. Зязюн, Н. Миропольська, В. Тернопільська, О. Шевнюк та інші) зумовило таке розуміння феномену культури в контексті досліджуваної проблеми: у загальному розумінні *культура постає* як специфічний спосіб організації людської життєдіяльності, що представлений у системі соціальних норм та установок, *містить* чотири взаємопов’язаних компоненти: свідомість, ціннісні орієнтації, діяльність та самореалізацію (С. Булавенко); *відображає* рівень засвоєння суб’єктами суспільних відносин, способів діяльності, норм і цінностей, ступінь соціокультурного розвитку людини та ступінь її активності у перетворенні соціальної дійсності (В. Чепурна); *характеризується* спроможністю кожного члена суспільства свідомо сприймати соціальну дійсність, адекватно на неї реагувати, об’єктивно її оцінювати, раціонально та цілеспрямовано діяти й орієнтуватись у соціокультурному просторі (А. Хорошенюк); *розвивається* шляхом інтеріоризації кожним суб’єктом набутого людством соціального досвіду і вироблення у процесі цілеспрямованої діяльності індивідуальних умінь і звичок, що мають забезпечити повноцінну самореалізацію у соціумі (В. Тернопільська).

Специфіка культури демократизму особистості пов’язана зі змістом терміна “демократизм”, який трактується як “дотримання принципів демократії”, “визнання й реалізація демократії”, тлумачиться як загальноправовий принцип, притаманний усім галузям права, що відтворює народовладдя та передбачає встановлення глибоких і постійних взаємозалежностей між суспільством і державою як передумови формування демократичної системи управління, яка ґрунтується на демократичних засадах її здійснення в інтересах громадян (Н. Голубева); базовий принцип організації державної влади в умовах демократичного суспільства на засадах народовладдя і забезпечення прав громадян (О. Данильян); сутність принципу демократизму розкривається в контексті необхідності прийняття нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування з урахуванням волі громадян та інтересів різних соціальних груп, шляхом публічного обговорення проектів нормативно-правових актів (О. Шаган).

Таким чином, *культуру демократизму* (культуру визнання та здійснення демократії як народовладдя) окреслено як складник загальної культури, що:

- на *суспільному рівні* є сукупністю цінностей демократії як народовладдя, що реалізується у демократичній взаємодії в інтересах суспільства й окремого громадянина, впливає на функціонування та розвиток державних і соціальних інститутів, спосіб життя, принципи поведінки й діяльності, пріоритетним змістом якої є реалізація та захист громадянських (особистих), політичних, економічних, соціальних та культурних прав і свобод людини-громадянина в усіх сферах суспільного життя;

- на *особистісному рівні* є комплексом особистісних здатностей і якостей громадянина, що оснований на цінностях демократії як народовладдя, характеризується демократичною спрямованістю поведінки та діяльності, здатністю до самовизначення, самореалізації і саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії з іншими громадянами, інститутами громадянського суспільства, органами державної влади та місцевого самоврядування для реалізації конституційних прав і свобод у всіх сферах суспільного життя.

У визначенні сутності поняття “культура демократизму учня старших класів” було враховано факт неповної юридичної правосуб'єктності старшокласників як неповнолітніх громадян, який полягає в тому, що більшість політичних прав учнівська молодь набуде лише у вісімнадцятирічному віці. Саме тому окремі способи взаємодії з владними структурами, запобігання маніпуляціям, фальсифікаціям, свавіллю, корупції, демократичні форми протесту проти незаконних рішень та дій влади учні старших класів опановують *лише частково, передусім на когнітивному рівні*.

Отже, *культура демократизму учня старших класів* – це інтегральне особистісне утворення старшокласника як активного, самостійного та відповідального громадянина демократичної держави, що характеризується інтеріоризацією ним системи цінностей демократії як народовладдя, усвідомленістю власних переконань, ставлень, мотивів, цілей та засобів самовизначення, самореалізації, саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії з іншими громадянами, інститутами громадянського суспільства, органами державної влади та місцевого самоврядування, сформованістю якостей, здатностей і звичок, що визначають демократичний спосіб поведінки й діяльності у соціальній, економічній, політичній і культурній сферах суспільного життя.

Феномен культури демократизму старшокласника розглядається в дисертації у єдності таких складників: *ціннісна сфера особистості, її спрямованість, здатність*

особистості-суб'єкта до *самореалізації*, готовність до демократичної *взаємодії* з іншими соціальними суб'єктами; означені складники виявляють себе на знанневому, емоційному та діяльнісному рівнях. Це зумовило виокремлення у структурі досліджуваного феномену *когнітивного, емоційно-ціннісного та діяльнісно-практичного* компонентів.

Аналіз соціально-психологічних основ досліджуваної проблеми з позицій гуманістичної теорії особистості (Г. Балл, А. Маслоу, К. Роджерс та інші), концепції особистісно орієнтованого виховання (І. Бех, О. Бондаревська, І. Якиманська та інші), психологічної теорії становлення особистості як суб'єкта пізнання, спілкування та діяльності (К. Абульханова-Славська, А. Брушлинський, С. Рубінштейн, В. Татенко та інші) дав підстави розглядати *виховання культури демократизму учня старших класів* як цілеспрямовану взаємодію суб'єктів виховного процесу, що ґрунтується на співробітництві та взаєморозумінні й сприяє *інтеріоризації* старшокласниками системи цінностей демократії як народовладдя, *усвідомленню* ними власних переконань, ставлень, мотивів, цілей та засобів самовизначення, самореалізації, саморозвитку як суб'єктів демократичної взаємодії з іншими громадянами, інститутами громадянського суспільства, органами державної влади та місцевого самоврядування, *формуванню* якостей, здатностей і звичок, необхідних для ефективною діяльності та взаємодії у соціальній, економічній, політичній і культурній сферах суспільного життя.

На основі праць з вікової психології та власного педагогічного досвіду дисертанта в дисертації розкрито сензитивність старшого шкільного віку (ранньої юності) для виховання культури демократизму; а саме підкреслено, що старшокласники відчувають потребу зайняти внутрішню позицію дорослої людини, зрозуміти себе і власні можливості як суб'єкта активності у соціумі (І. Бех). Важливо, що в цей віковий період формується механізм життєвого цілетворення – прагнення і здатність ставити конкретні цілі, вибудовувати своє життя з урахуванням прогностичних цілей на майбутнє (М. Савчин); зростає бажання самостійності, формується почуття відповідальності за власне майбутнє, виникає проблема вибору життєвих цінностей, визначення внутрішньої позиції стосовно себе, інших людей та суспільних явищ і фактів (Р. Павелків); з'являється потреба пошуку сенсу власного життя, зокрема визначення свого місця у системі суспільних відносин, прагнення самореалізації (В. Поліщук).

У другому розділі – *“Емпіричний аналіз сучасної педагогічної практики виховання культури демократизму учнів старших класів”* – досліджено потенціал суспільно-гуманітарних навчальних дисциплін для виховання основ культури демократизму учнів старших класів загальноосвітнього навчального

закладу, здійснено контент-аналіз варіативної складової навчального плану у цьому аспекті, висвітлено вітчизняний і зарубіжний досвід виховання культури демократизму учнів старших класів у позаурочній діяльності.

Для виявлення потенційних можливостей навчально-виховного процесу щодо виховання культури демократизму учнів у дисертації проаналізовано зміст освітніх галузей “Мови і літератури” та “Суспільствознавство” (викладений у Державному стандарті загальної середньої освіти), навчальні плани і підручники з відповідних предметів для старших класів. Передбачалося, що такий аналіз відкриє перспективи розвитку учня на конкретних уроках як вільної особистості, здатної до ефективної самореалізації через участь у житті демократичної, соціальної, правової держави і громадянського суспільства.

Досліджено, що зміст навчальних предметів освітньої галузі “Мови і літератури” містить вагомий потенціал для виховання у старшокласників засобами літератури почуття людської гідності, свободи особистості, толерантності, солідарності, відповідальності як цінностей культури демократизму особистості. Такі потенційні можливості закладені у творах художньої літератури, що вивчаються старшокласниками, і в текстовому матеріалі для стилістичного або синтаксичного аналізу на уроках української та іноземних мов.

Виявлено значний для виховання культури демократизму старшокласників потенціал освітньої галузі “Суспільствознавство”, що представлена такими навчальними предметами інваріантної складової навчальних планів: “Правознавство” (10–11 класи), “Філософія” (10–11 класи), “Людина і світ” (11 клас) та “Економіка” (11 клас). З’ясовано, що у процесі опанування навчального предмету “Правознавство” учнівська молодь має можливість дізнатись про сутність суверенітету держави та зміст цінностей демократії “людина-громадянин”, “свобода”, “рівність”, “громадянське суспільство”, громадянські (особисті), соціальні, економічні, політичні та культурні права громадян. У змісті предметів “Філософія” та “Людина і світ” особистість громадянина розглядається як рівновелика цінність, що важливо для розвитку у старшокласників саморефлексії, усвідомлення ними цілей власного життя, розвитку здатності самостійно зробити життєво важливі висновки про своє місце, роль і значення в сучасному світі. Навчальний предмет “Економіка” акцентує увагу учнів на соціальних та економічних аспектах прав особистості, отже, має сприяти формуванню в учнівської молоді демократичного економічного світогляду майбутнього конкурентоспроможного фахівця, підприємця, споживача.

Разом із тим аналіз підручників, передусім з навчальних предметів “Правознавство” та “Людина і світ”, констатував необхідність більш повного

висвітлення ідей пріоритетності народного суверенітету перед державним суверенітетом, існування державної й політичної влади виключно в інтересах народу, розгляду держави як інструменту слугування людині, суспільству та їх розвитку, а народовладдя – як головної ознаки демократичної держави; засвідчив потребу детального вивчення способів реалізації та захисту конституційних прав і свобод громадянина, питань рівноправного партнерства та взаємної відповідальності громадянина і держави, що ґрунтується на принципах конституціоналізму, верховенства права, гуманізму, демократизму.

Дослідження виховного потенціалу 18 курсів за вибором та факультативів, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання у старшій школі (“Конституційне право України”, “Права людини в Україні”, “Громадянська освіта: основи демократії”, “Ми – громадяни України”, “Основи споживчих знань”, “Основи підприємницької діяльності”, “Основи податкових знань” та інші) також виявило недостатнє висвітлення в їх змісті сутності цінностей демократії як народовладдя та інших важливих для виховання культури демократизму особистості питань. Це дало підстави автору дисертації запропонувати доповнення змісту предметів інваріантної складової навчальних планів інформацією з означених проблем, а також розробити авторський факультативний курс “Вчимося демократії”, який був схвалений Науково-методичною радою з питань освіти МОН України до використання у загальноосвітніх навчальних закладах.

За результатами вивчення досвіду позаурочної виховної діяльності навчальних закладів України (планів виховної роботи експериментальних і контрольних навчальних закладів, робочих планів класних керівників, публікацій з питань демократизації діяльності школи, громадянського виховання, розвитку учнівського самоврядування у пресі та в мережі Інтернет) зроблено висновок, що зміст виховного процесу у старшій школі й досі не позбавлений шаблонів пріоритетності інтересів держави перед інтересами громадянина, а становленню учнів як суб’єктів суспільно-політичного життя педагогічними колективами не приділяється належної уваги.

Водночас на підставі досліджень різних аспектів функціонування загальноосвітнього навчального закладу (В. Бех, Л. Вознюк, Л. Даниленко, Л. Семененко) і практичного досвіду дисертанта виокремлено *зовнішні* та *внутрішні* соціально-педагогічні передумови ефективного виховання культури демократизму в діяльності загальноосвітньої школи як соціально-педагогічної системи. Зокрема: у *цілепокладанні* – пріоритет демократичних і гуманістичних цінностей у прогнозуванні та проектуванні змін; в *організаційних основах* – гнучкість організаційних структур, демократизація внутрішкільного управління; у

процесах – орієнтація на співуправління, самоврядування, партнерство, взаємоузгодженість спільних дій і цілей, конструктивні комунікації; *у механізмах* управління освітнім процесом – аксіологічний, компетентнісний, особистісно орієнтований, суб'єктно-діяльнісний підходи; *в особистісних здібностях* суб'єктів освітнього процесу – уміння налагоджувати демократичну взаємодію.

Також у дисертації визнано доречним здійснити аналіз зарубіжного досвіду громадянського виховання (Великої Британії, Німеччини, Франції, Канади, США) та змісту посібників, підготовлених у рамках міжнародних проектів, передусім США та європейських держав щодо упровадження демократичних засад у навчально-виховний процес. Це дало можливість виокремити *перспективні ідеї* для виховання культури демократизму українських старшокласників, із тим застереженням, що всі матеріали для обговорення мають бути максимально наближені до реалій суспільно-політичного життя в Україні. Такими ідеями є налагодження дієвої взаємодії між школою та органами самоуправління в громаді; співпраці із самоврядними організаціями різних навчальних закладів та недержавними організаціями; розвиток умінь аналізувати й оцінювати діяльність уряду, політичні події, проблеми та суперечності, питання економічного і суспільного розвитку; сприяння усвідомленню ролі й відповідальності засобів масової комунікації у наданні громадськості об'єктивної інформації та інші.

У третьому розділі – **“Концепція виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів”** – висвітлено концептуальні засади виховання культури демократизму старшокласників; розкрито особливості реалізації аксіологічного, компетентнісного, особистісно орієнтованого та суб'єктно-діяльнісного підходів до організації досліджуваного процесу; розроблено технологію виховання культури демократизму учнів старших класів; обґрунтовано критерії, показники, спрогнозовано та схарактеризовано рівні культури демократизму учнівської молоді.

Концепція виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів полягає в актуалізації ідей філософії людиноцентризму, демократії як народовладдя, що відбувається на засадах аксіологічного, компетентнісного, особистісно орієнтованого та суб'єктно-діяльнісного підходів до організації досліджуваного процесу як взаємодоповнювальних. Серед означених підходів стрижневим виокремлено аксіологічний підхід, який окреслює систему цінностей демократії як народовладдя, що визначають стратегію самовизначення, самореалізації та саморозвитку старшокласника як суб'єкта демократичної взаємодії у всіх сферах суспільного життя. *Термінальні цінності* (людина-громадянин, громадянське

суспільство, свобода, рівність, справедливість, добробут) виражають найважливіші ідеали і смисли життя особистості в умовах демократичного суспільства. *Інструментальні цінності* (права і свободи людини-громадянина, рівність можливостей, верховенство закону, конституціоналізм, довіра до демократично обраної влади, самоорганізація та самоврядування, солідарність, вільні засоби масової інформації та інші) відображують засоби досягнення мети життєдіяльності особистості у демократичному суспільстві. Усвідомлені та прийняті людиною-громадянином термінальні й інструментальні цінності демократії є джерелом *оперативних цінностей* (громадянська, національна і власна гідність; здатність до самовизначення, самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії; готовність до усвідомленого вибору, до взаємодії з представниками інститутів громадянського суспільства, органів влади та місцевого самоврядування; неприйняття корупції, свавілля та фальсифікацій; спроможність захищати права і свободи, виконувати обов'язки та інші), які проявляються у реальній поведінці й діяльності особистості як суб'єкта демократичної взаємодії.

Виховання культури демократизму має відбуватись із дотриманням специфічних *принципів* виховання: принцип культуровідповідності, гуманізації та особистісної орієнтації виховної взаємодії, суб'єкт-суб'єктної партнерської взаємодії всіх учасників освітнього процесу, рівних прав суб'єктів освітньої діяльності, посилення діяльнісного складника освітнього процесу, врахування впливу демократизації суспільного життя на спосіб організації освітньої діяльності загальноосвітнього навчального закладу.

Основними *суб'єктами* процесу виховання культури демократизму є: *старшокласник*, який здійснює самовизначення, самореалізацію та саморозвиток у різних сферах суспільного життя; *педагог*, який визнає самоцінність кожного учня, сприяє розвитку й саморозвитку старшокласника як суб'єкта демократичної взаємодії; а також *інститути громадянського суспільства, органи влади та місцевого самоврядування, засоби масової інформації*.

Концепція розкриває мету і завдання, напрями та зміст виховної взаємодії, функції виховного процесу, фактори впливу; спирається на положення про сензитивність старшого шкільного віку (ранньої юності) для виховання культури демократизму; визначає організаційно-педагогічні умови виховання досліджуваного феномену, окреслює критерії, показники та рівні культури демократизму учнів старших класів в умовах загальноосвітнього навчального закладу.

Для реалізації концепції розроблено *технологію* виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів, яку

розглядаємо як систему науково обґрунтованих процедур поетапного розгортання виховного процесу в єдності змісту, принципів, методів, форм, організаційно-педагогічних умов взаємодії його суб'єктів, що забезпечує реалізацію концепції і гарантує досягнення запланованого результату – підвищення рівня культури демократизму старшокласників.

Розроблена технологія відображає логічно взаємопов'язані теоретико-методологічний (концептуальні ідеї, базові поняття, методологічні підходи, принципи, суб'єкти виховної взаємодії), змістово-функціональний (мета, завдання, напрями та зміст виховної взаємодії, функції, фактори впливу), процесуально-організаційний (стадії, етапи, форми й методи роботи, організаційно-педагогічні умови) та підсумково-аналітичний (критерії, показники та рівні культури демократизму, очікуваний результат) складники процесу виховання культури демократизму (рис.).

Для з'ясування ефективності розробленої технології, яка спрямована на реалізацію концепції, визначено *критерії* культури демократизму старшокласників, які відповідають її структурним компонентам, та їх *показники*, а саме:

– *критерій* “знання демократичних основ суспільного життя” (*показники* – усвідомлення сутності цінностей демократії як народовладдя; знання способів демократичної взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування; знання своїх потенційних можливостей, здібностей та якостей як суб'єкта демократичної взаємодії) – відповідає когнітивному компоненту культури демократизму старшокласників;

– *критерій* “демократична спрямованість” (*показники* – переконання у необхідності реалізації цінностей демократії як народовладдя у всіх сферах суспільного життя; прагнення демократичної взаємодії у суспільному житті; позитивна мотивація до самовизначення, самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії у місцевій громаді) – відповідає емоційно-ціннісному компоненту культури демократизму учнів;

– *критерій* “активність самореалізації у демократичній взаємодії” (*показники* – дотримання цінностей демократії як народовладдя у суспільному житті; вміння здійснювати демократичну взаємодію у місцевій громаді; активність самовизначення,

Рис. Технологія виховання культури демократизму учнів старших класів

самореалізації та саморозвитку в суспільному житті) відповідає діяльнісно-практичному компоненту культури демократизму старшокласників.

Слід зазначити, що *перший показник* кожного критерію стосується процесу інтеріоризації учнем системи цінностей демократії як народовладдя; *другий показник* – процесу демократичної взаємодії на засадах цінностей демократії; *третьої* – образу “Я” старшокласника як суб’єкта демократичної взаємодії у місцевій громаді.

Для виявлення стану вихованості означеного утворення на різних етапах дослідження спрогнозовано можливі *рівні* культури демократизму в учнів старшого шкільного віку: *ініціативно-рефлексивний (високий)*, *активно-рефлексивний (достатній)*, *активно-репродуктивний (середній)*, *пасивно-репродуктивний (низький)* та подано *якісні характеристики* кожного з них.

Старшокласник, що має *ініціативно-рефлексивний (високий) рівень* культури демократизму, володіє глибокими й системними знаннями цінностей демократії як народовладдя, основ виборчого законодавства; усвідомлює особливості функціонування владних структур, методи та форми демократичної взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування. У нього сформовані чіткі уявлення про демократичні способи реалізації та захисту прав і свобод.

Завжди проявляє вміння орієнтуватись у проблемах сучасного суспільно-політичного життя в Україні на засадах цінностей демократії як народовладдя, визначати власну позицію та робити свідомий вибір. Здатний демократичними способами захищати й відстоювати власні права і свободи, вільно висловлює і вмє обстоювати власну думку з питань демократизації суспільного життя. Демонструє вміння прийняття та реалізації індивідуальних і колективних рішень. Має відповідний віку досвід визначення особистісної позиції як суб’єкта демократичної взаємодії з іншими суб’єктами місцевої громади, досвід накреслення плану самореалізації та саморозвитку в демократичному середовищі та досвід самоорганізації поведінки й діяльності.

Учень старших класів з *активно-рефлексивним (достатнім) рівнем* культури демократизму виявляє достатньо повні, але несистемні знання сутності цінностей демократії як народовладдя, основ виборчого законодавства. Уявлення про методи й форми демократичної взаємодії, а також способи контролю громадянського суспільства за діяльністю влади недостатньо глибокі й систематизовані. Відчуває труднощі у визначенні способів самореалізації та саморозвитку як суб’єкта демократичної взаємодії у місцевій громаді.

Критично сприймає суспільно-політичну інформацію. Загалом відчуває

власну самоцінність, має почуття власної гідності, однак не впевнений у можливості громадян здійснювати зміни у суспільному житті. Проявляє активний інтерес до проблеми налагодження паритетних відносин з демократичною владою, органами місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства, утім, має сумніви щодо ефективності такої взаємодії. Мотивація до самовизначення, самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії потребує зовнішнього підкріплення.

Демонструє вміння орієнтуватись у проблемах сучасного суспільно-політичного життя в Україні, на засадах цінностей демократії як народовладдя визначати власну позицію стосовно фактів і подій. Уміє захищати й відстоювати власні права і свободи, висловлювати та обстоювати власну думку з різних питань демократизації суспільного життя, але не має відповідного власному суспільному статусу досвіду взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування. Намагається дотримуватись демократичних процедур прийняття та реалізації індивідуальних і колективних рішень. Має несистемний досвід особистісного самовизначення, узгодження власних потреб і домагань з демократичними цінностями.

Учнівська молодь із *активно-репродуктивним (середнім) рівнем* культури демократизму має неповні й несистемні знання цінностей демократії як народовладдя, основ виборчого законодавства. Виявляє недостатньо повні або поверхневі знання про способи демократичної взаємодії суб'єктів суспільного життя, реалізації та захисту прав, свобод та обов'язків людини-громадянина, відчуває труднощі у прийнятті та реалізації індивідуальних і колективних рішень. Має фрагментарні уявлення про способи самопізнання, самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії у місцевій громаді.

Відсутнє ставлення до себе як суб'єкта власної життєдіяльності, занадто великі сподівання на державу та батьків. Недостатній рівень розвитку критичного мислення. Проявляє ситуативний характер визначення власної позиції стосовно фактів і подій суспільно-політичного життя. Загалом характерне не завжди адекватне демократичним цінностям ставлення до суспільно-політичної інформації. Ціннісні орієнтації на активну, самостійну та відповідальну поведінку в демократичному середовищі нестійкі, потребують постійного зовнішнього стимулювання. Недостатньо сформовані рефлексивні здібності. Нестійка або несформована потреба у самовизначенні, самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії у місцевій громаді.

Демонструє часткове вміння демократичними способами захищати й відстоювати власні права і свободи. Відчуває труднощі у висловленні та обстоюванні власної думки стосовно демократизації суспільного життя. Має посередні вміння застосування демократичних процедур прийняття та реалізації індивідуальних і колективних рішень. Практично не сформовані вміння

демократичної взаємодії з іншими суб'єктами суспільного життя, відсутній досвід визначення мети, окреслення перспектив, вибору способів і засобів досягнення, аналізу результатів самоорганізації поведінки та діяльності як суб'єкта демократичної взаємодії у місцевій громаді.

Старшокласник з *пасивно-репродуктивним (низьким) рівнем* культури демократизму виявляє фрагментарні знання сутності цінностей демократії як народовладдя, основ виборчого законодавства. Має недостатні уявлення про особливості функціонування владних структур, практично відсутні знання про способи демократичної взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування. Неглибокі й несистемні знання про демократичні способи реалізації та захисту прав, свобод та обов'язків людини-громадянина, поверхневі уявлення про форми й методи прийняття й реалізації індивідуальних і колективних рішень. Характерна майже повна відсутність знань про способи самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії у місцевій громаді.

Не завжди адекватно сприймає суспільно-політичну інформацію. Зневірений у власній спроможності на щось впливати, перекладає відповідальність за власне життя на інших: владу, державу, країну, несприятливі умови тощо. Не відчуває потреби у самостійності та відповідальності за результати власної діяльності та взаємодії з іншими суб'єктами у різних сферах суспільного життя. У такого учня фрагментарна або майже відсутня рефлексія своєї діяльності, наслідків прийнятого рішення, взаємодії з оточенням. Занижена самооцінка. Практично відсутнє прагнення до самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії у місцевій громаді.

Переважає пасивний у суспільному житті. Демонструє слабкі вміння орієнтуватись у проблемах сучасного суспільно-політичного життя, визначати власну позицію, захищати власні права і свободи, висловлювати й обстоювати власну думку стосовно проблем суспільного життя. Не володіє вміннями застосовувати демократичні процедури прийняття та реалізації індивідуальних і колективних рішень. Не має досвіду самовизначення, самореалізації та саморозвитку в демократичному середовищі, рефлексії організації власної діяльності та взаємодії з іншими, досягнення поставленої мети та додання перешкод.

У четвертому розділі – **“Організація експериментальної роботи з виховання культури демократизму учнів старших класів”** – представлено перебіг і результати констатувального етапу експерименту, висвітлено послідовність виховної взаємодії на формувальному етапі дослідно-експериментальної роботи, розкрито особливості упровадження організаційно-педагогічних умов, що оптимізують реалізацію концепції та технології виховання культури демократизму старшокласників.

Педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний та контрольньо-узагальнювальний етапи) здійснювався на базі 7 експериментальних навчальних закладів всеукраїнського рівня та 12 експериментальних навчальних закладів регіонального рівня Черкаської, Рівненської, Донецької та Дніпропетровської областей. До участі в експерименті на різних етапах було залучено 1763 учні десятих класів: 892 старшокласники – експериментальна група (ЕГ); 871 учень – контрольна група (КГ).

На *констатувальному етапі* діагностування *когнітивного компоненту* культури демократизму учнів старших класів здійснювалося за *критерієм* “знання демократичних основ суспільного життя” та його *показниками* за допомогою авторських опитувальників “Мої знання цінностей демократії”, “Мої знання способів демократичної взаємодії у суспільному житті”, анкети “Моя позиція як суб’єкта суспільного життя”; були також використані методика “Незакінчене речення” (виявлення знань учнів про сутність термінів “фальсифікація”, “корупція”, “свавілля”, “маніпуляція”, “насильство”), написання учнями міні-твору “Яким чином народ може реалізувати свої владні повноваження у демократичній державі?”, проективна методика “Автопортрет”, експрес-відповіді на запитання “Яким чином я можу проявити себе у місцевій громаді?” та “З яких питань я можу взаємодіяти з органами влади та місцевого самоврядування?”; модифікація шкали Дж. Роттера (автори С. Пантелеєв, В. Столін), спрямована на вимірювання суб’єктивної локалізації локусу контролю; тест на вивчення загальної самооцінки (автор Г. Казанцева).

Емоційно-ціннісний компонент культури демократизму учнів старших класів діагностувався за *критерієм* “демократична спрямованість” та його *показниками* за допомогою авторських анкет “Оцінюю стан реалізації цінностей демократії в Україні”, “Оцінюю демократичність українського суспільства”, “Моя думка про Україну як правову і соціальну державу”, “Основні мотиви моєї активної участі у суспільно-політичному житті”, “Моя майбутня роль у політичному житті країни”; написання міні-творів “Чи повинні громадяни взаємодіяти з владою і чому?” та “Наскільки можливі паритетні відносини між громадянином і державою, між людиною і суспільством, між громадянами?”; використання тесту “Шкала самоповаги” (автор М. Розенберг) та опитувальника “Мотивація успіху та боязнь невдачі” (А. Реан).

Діагностування *діяльно-практичного* компоненту культури демократизму старшокласників здійснювалося за *критерієм* “активність самореалізації у демократичній взаємодії” та його *показниками*. Це передбачало організацію педагогічного спостереження за проявами цієї інтегрованої якості у поведінці та діяльності учнів, а також використання методики “Шкала соціальної компетентності” (автор А. Прихожан), опитувальника “Автономність-залежність особистості у навчальній діяльності” (автор Г. Пригніна); методу експертної оцінки та методики самооцінювання (“Портфоліо особистого успіху”, “Самооцінка

організованості”, анкети “Оцінюю себе як суб’єкта суспільного життя”, “Мій досвід самореалізації у місцевій громаді”).

Результати діагностування засвідчили, що жоден учень старших класів на початку експерименту не виявив *ініціативно-рефлексивного (високого) рівня* культури демократизму; лише 12,2 % старшокласників ЕГ та 11,6 % учнів КГ володіли *активно-рефлексивним (достатнім) рівнем* культури демократизму; натомість 44,2 % респондентів ЕГ та 43,1 % респондент КГ виявили *активно-репродуктивний (середній) рівень* вихованості досліджуваної якості; ще 43,6 % учнів ЕГ та 45,3 % учнів КГ виявили *пасивно-репродуктивний (низький) рівень* культури демократизму.

Для проведення формувального етапу педагогічного експерименту, на якому апробувалися розроблені концепція та технологія виховання культури демократизму старшокласників, було розроблено *технологічну карту*, згідно з якою виховна взаємодія здійснювалась відповідно до трьох *стадій* технологічного процесу: (підготовчо-орієнтаційної, активно-діяльній, підсумково-аналітичній) та семи *етапів* виховної взаємодії: 1. “*Вчимося обирати*” (сприяння становленню старшокласників як свідомих виборців); 2. “*Вчимося захищати свої права і свободи*” (участь старшокласників у тренінгах, імітаційних, операційних і рольових іграх щодо опанування способів захисту власних прав і свобод шляхом звернення до відповідних правозахисних організацій та установ різних рівнів); 3. “*Вчимося контролювати діяльність влади*” (проведення дискусій, дебатів, тренінгів, інших інтерактивних форм виховання для сприяння усвідомленню способів контролю громадянами діяльності влади; організація зустрічей із представниками судової гілки влади, депутатами різних рівнів, представниками виконавчої гілки влади різних рівнів); 4. “*Досліджуємо особливості життя громадянського суспільства свого регіону*” (ознайомлення зі змістом діяльності інститутів громадянського суспільства свого регіону, органів влади та місцевого самоврядування як партнерів по взаємодії щодо вирішення тих чи інших проблем суспільного життя, створення шкільних ЗМІ); 5. “*Я пропоную!*” (розроблення індивідуальних та колективних *проектів* вирішення досліджених старшокласниками проблем життя місцевої громади, визначення партнерів для їх реалізації); 6. “*Вчимося взаємодіяти*” (реалізація проектних задумів у взаємодії з різними інститутами громадянського суспільства, владними структурами та органами місцевого самоврядування); 7. “*Я – суб’єкт демократичного суспільства*” (підбиття підсумків проектної діяльності, презентація портфоліо особистого успіху, підготовка репортажів для розміщення на сайті “Вчимося демократії разом”, статей у місцеві засоби масової інформації).

Для кожного із технологічних етапів були визначені *напрями діяльності* учасників виховного процесу, *терміни* реалізації, *способи* взаємодії (форми, методи, локальні технології) та *очікувані результати* як параметри оцінювання відповідності загальній меті технології виховання культури демократизму учнів

старших класів.

Апробація розробленої технології на формувальному етапі експерименту передбачала реалізацію визначених *організаційно-педагогічних умов* виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів, якими є: оптимізація навчально-виховного процесу в контексті виховання культури демократизму старшокласників; розвиток демократичної взаємодії самоврядних органів загальноосвітнього навчального закладу; педагогічно доцільне використання інформаційно-комунікаційних технологій у вихованні культури демократизму учнів; формування вмінь демократичної взаємодії старшокласників із представниками інститутів громадянського суспільства, органів влади та місцевого самоврядування; підготовка педагогів до виховання культури демократизму учнів старших класів.

Перша організаційно-педагогічна умова – “Оптимізація навчально-виховного процесу в контексті виховання культури демократизму старшокласників” – передбачала у викладанні суспільствознавчих дисциплін більш повне висвітлення ідей про демократію як народовладдя, а також навчання старшокласників за авторською програмою факультативного курсу “Вчимося демократії”, схваленою до використання у загальноосвітніх навчальних закладах Науково-методичною радою з питань освіти МОН України. Факультативний курс розрахований на 34 години

(1 година на тиждень) та розроблений у двох варіантах: для стаціонарного та для дистанційного навчання учнів старших класів. Заняття проводились на засадах діалогічної навчальної взаємодії та передбачали використання локальних для нашого дослідження *технологій* розвитку критичного мислення, навчання як дослідження, організацію групової навчальної діяльності, інтерактивного навчання, проектної діяльності та застосування інформаційно-комунікаційних технологій.

Друга організаційно-педагогічна умова – “Розвиток демократичної взаємодії самоврядних органів загальноосвітнього навчального закладу” – реалізувалась шляхом налагодження діалогічних паритетних стосунків між керівництвом школи, педагогами, учнями та їх батьками як суб’єктами освітнього процесу; уведення цінностей демократії як народовладдя в усі аспекти шкільного життя, у тому числі – в систему управління навчальним закладом; демократизації навчальної та позакласної виховної діяльності, активізації співпраці шкільних самоврядних органів (ради навчального закладу, піклувальної ради, педагогічної ради, батьківської ради та органів учнівського самоврядування), а також використання потенційних можливостей суспільних інститутів для виховання культури демократизму старшокласників. Завдяки чіткому визначенню повноважень кожного із самоврядних органів щодо гарантування якості освіти в навчальному закладі, координації їх співпраці, забезпеченню відкритості освітньої системи школи шляхом налагодження конструктивної взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування було

створене сприятливе середовище для виховання культури демократизму учнівської молоді.

З метою реалізації *третьої* організаційно-педагогічної умови – *“Педагогічно доцільне використання інформаційно-комунікаційних технологій у вихованні культури демократизму учнів”* – сформовано інформаційно-комунікаційний освітній простір, спрямований на виховання культури демократизму старшокласників. Його координаційним центром став сайт для старшокласників *“Вчимося демократії разом!”*, який містив не лише дистанційний факультативний курс для учнів 10–11 класів *“Вчимося демократії”*, а й інтернет-проекти, тематика яких корелювала з критеріями й показниками культури демократизму учнів та відповідала етапам виховної взаємодії: *“Вчимося обирати”*, *“Вчимося захищати свої права і свободи”*, *“Досліджуємо особливості громадянського суспільства свого регіону”*, *“Я пропоную!”*, *“Вчимося взаємодіяти”*, *“Я – суб’єкт демократичного суспільства”*.

На окремих сторінках сайту розміщені молодіжний форум *“Моя громадянська позиція”*, який забезпечував інтерактивне спілкування старшокласників, а також електронна газета *“Все залежить від нас!”* та фотогалерея *“Активність, самостійність, відповідальність”*.

Четверта організаційно-педагогічна умова – *“Формування вмінь демократичної взаємодії старшокласників із представниками інститутів громадянського суспільства, органів влади та місцевого самоврядування”* – упроваджувалась шляхом фасилітації опанування учнівською молоддю способів паритетної взаємодії у демократичному середовищі, набуття учнями першого досвіду співпраці з інститутами громадянського суспільства, демократичною владою, органами місцевого самоврядування. У тренінгах *“Навчаємось демократичної взаємодії”* старшокласники пізнавали власні здібності, якості і можливості, необхідні для паритетної суспільної співпраці. Крім цього, учні самостійно вибирали можливі напрями, засоби і форми самореалізації в умовах громадянського суспільства у період навчання в школі, проектували свою майбутню суспільно-політичну діяльність, а також розробляли і втілювали власні індивідуальні проекти самореалізації у соціальній, культурній, економічній та політичній сферах суспільного життя. Під час опанування учнівською молоддю алгоритму демократичної взаємодії з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування предметом постійної уваги педагогів експериментальних шкіл був розвиток у старшокласників здатності до цілепокладання, рефлексії та самоконтролю, а також розширення досвіду цілеспрямованої діяльності учнів у різних сферах життя місцевої громади як осередку громадянського суспільства. Цей напрям експериментальної роботи передбачав також використання локальних *технологій* розвитку критичного мислення, дослідницьких та інтерактивних технологій, що реалізовувались у таких *формах*, як-от: дискусія, дебати, філософська студія, круглий стіл, форум, *“сократівський діалог”*, конференція та інші.

Ефективність виховного процесу значною мірою залежала від реалізації *п'ятої* організаційно-педагогічної умови – “*Підготовка педагогів до виховання культури демократизму учнів старших класів*”. Така підготовка забезпечувалась шляхом упровадження в систему методичної роботи відповідної авторської Програми, яка містить: навчально-тематичний план *факультативного курсу* “Теорія і технологія виховання культури демократизму старшокласників” для використання на курсах підвищення кваліфікації, *дистанційний спецкурс* з аналогічною назвою для самостійного опанування педагогами у міжкурсовий період у рамках Інтернет-школи професійної майстерності, а також *методичні рекомендації* щодо організації циклу семінарів-практикумів під час методичної роботи загальноосвітніх навчальних закладів. Для самоосвіти класних керівників запропоновано *методичний кейс* на електронному носії та методичний *посібник* “Виховуємо культуру демократизму особистості”, схвалений до використання Науково-методичною радою з питань освіти МОН України. У процесі навчання педагогів використовувались словесно-діалогічні методи, дослідницькі методи, методи діагностики й самодіагностики, методи самостійної навчальної діяльності, інформаційно-комунікаційні технології. Методи реалізовувались у таких *формах*: лекції з елементами дискусії, ділова гра, круглий стіл, мозковий штурм, дискусія, робота у групах або парах, різні форми інтерактивного навчання; мультимедіа-лекція, відеолекція, семінарське заняття у режимі off-line та on-line; віртуальна дискусія, електронне тестування. Це сприяло оволодінню педагогічними працівниками теорією і технологією виховання культури демократизму учнівської молоді.

У *п'ятому розділі* – “*Результати дослідно-експериментальної роботи з виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів*” – подано аналіз результатів формувального етапу дослідно-експериментальної роботи, розроблено прогностичні вектори діяльності загальноосвітніх навчальних закладів щодо виховання культури демократизму учнів старших класів.

Згідно з підсумковими звітами експериментальних навчальних закладів, упровадження розроблених концепції і технології виховання культури демократизму учнів старших класів забезпечило розвиток когнітивного, емоційно-ціннісного та діяльнісно-практичного компонентів цієї інтегрованої якості у старшокласників завдяки комплексній реалізації визначених та обґрунтованих організаційно-педагогічних умов підвищення ефективності досліджуваного процесу. Це підтверджено *кількісними результатами* контрольного діагностування та порівняння даних констатувального і контроль-узагальнювального етапів дослідно-експериментальної роботи (табл.).

Таблиця

Динаміка рівнів культури демократизму старшокласників

Рівні культури демократизму	Експериментальна група (892 особи)					Контрольна група (871 особа)				
	Констатувальний етап		Контрольно-узагальнюваль. етап		Динаміка % / (абс.)	Констатувальний етап		Контрольн о-узагальнюваль. етап		Динаміка % / (абс.)
	%	абс.	%	абс.		%	абс.	%	абс.	
Ініціативно-рефлексивний	0	-	12,8	114	+12,8 / (114)	0	-	0	-	0 (-)
Активно-рефлексивний	12,2	109	50,9	454	+38,7 / (345)	11,6	101	13,2	115	+1,6 / (14)
Активно-репродуктивний	44,2	394	23,9	213	-20,3 / (-181)	43,1	375	45,0	392	+1,9 / (17)
Пасивно-репродуктивний	43,6	389	12,4	111	-31,2 / (-278)	45,3	395	41,8	364	-3,5 / (31)

Отримані дані засвідчили, що в експериментальних групах збільшилась кількість учнів з *ініціативно-рефлексивним* та *активно-рефлексивним* рівнями культури демократизму за усіма критеріями відповідно на 12,8 % (114 осіб) та 38,7 % (345 осіб) та значно зменшилась кількість старшокласників з *активно-репродуктивним* (на 20,3 %, або на 181 особу менше) та *пасивно-репродуктивним* (на 31,2 % , або на 278 осіб менше) рівнями культури демократизму. Натомість, позитивні зміни у рівнях культури демократизму старшокласників контрольної групи були, переважно, незначними, а позитивна динаміка *ініціативно-рефлексивного* рівня взагалі відсутня.

Перевірка достовірності отриманих експериментальних даних за допомогою критерію χ^2 Пірсона підтвердила ефективність розробленої та апробованої

концепції і відповідної технології виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів.

Зважаючи на цей факт, визначено перспективні вектори діяльності сучасної освітньої установи щодо виховання культури демократизму старшокласників, які вбачаємо у демократизації управління загальноосвітнім навчальним закладом; акцентуванні уваги під час здійснення суспільствознавчої освіти на ідеях, що лежать в основі культури демократизму суспільства та окремої особистості; орієнтації позакласної виховної роботи на сприяння опануванню учнівською молоддю відповідних знань та компетентностей; налагодженні взаємодії школи з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування щодо виховання культури демократизму старшокласників; створенні інформаційно-комунікаційного простору, сприятливого для виховання культури демократизму учнів старших класів; системній підготовці педагогічного колективу до виховання культури демократизму старшокласників.

ВИСНОВКИ

У дисертації запропоновано новий підхід до вирішення актуальної проблеми виховання культури демократизму, що полягає в розробленні та апробуванні науково обґрунтованих концепції і технології виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів. Результати дослідження підтвердили правомірність загальної та часткових гіпотез, засвідчили досягнення мети, розв'язання завдань і стали підставою для формулювання таких висновків.

1. Здійснено аналіз соціокультурних, філософсько-політологічних та психолого-педагогічних детермінант культури демократизму особистості. *Соціокультурними детермінантами* культури демократизму як на суспільному, так і на особистісному рівнях окреслено процеси глобалізації, інформатизації, гуманізації та демократизації суспільних відносин, які зумовили посилення ролі людини в усіх сферах життєдіяльності. *Філософсько-політологічними детермінантами* культури демократизму особистості визначено становлення в суспільній свідомості українського народу філософії людиноцентризму та розвиток теорії демократії як народовладдя, яка повною мірою відображується у суспільно-політичних реаліях. *Психолого-педагогічні детермінанти* виховання культури демократизму зростаючої особистості полягають у поширенні ідей демократизації діяльності загальноосвітнього навчального закладу, активізації впровадження у педагогічну практику положень щодо розвитку й саморозвитку особистості, гуманізації та особистісного спрямування освітньої взаємодії, становлення зростаючої особистості як активного суб'єкта життєдіяльності.

Схарактеризовано *ознаки демократичної взаємодії* як основи виховання культури демократизму особистості (партнерство, налагодження конструктивного діалогу, взаємний пошук спільного рішення на засадах довіри та взаєморозуміння), *принципи* (взаємне визнання партнерів як рівноправних і рівноцінних, толерантне ставлення до особистісної позиції партнера; установка на відмову від силових способів впливу на партнера, за винятком сили аргументів; добровільність і чесність співробітництва; готовність нести відповідальність за свої вчинки і результати партнерської взаємодії) та *процедурні елементи* (діалог, компроміс, консенсус, розподіл видів діяльності, кооперація).

Зазначено, що особливої значущості проблема виховання культури демократизму набуває для учнів старших класів, які одразу після завершення навчання у школі набудуть повної правосуб'єктності, а тому мають бути готовими до самостійної діяльності та взаємодії у демократичному суспільстві.

2. Розкрито сутність *культури демократизму учня старших класів* – інтегрального особистісного утворення старшокласника як активного, самостійного та відповідального громадянина демократичної держави, яке характеризується інтеріоризацією ним системи цінностей демократії як народовладдя, усвідомленістю власних переконань, ставлень, мотивів, цілей та засобів самовизначення, самореалізації, саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії з іншими громадянами, інститутами громадянського суспільства, органами державної влади та місцевого самоврядування, сформованістю якостей, здатностей і звичок, що визначають демократичний спосіб поведінки й діяльності у соціальній, економічній, політичній і культурній сферах суспільного життя.

Визначено структурні компоненти культури демократизму учня старших класів – *когнітивний, емоційно-ціннісний та діяльнісно-практичний*, які презентують досліджуваний феномен у єдності *ціннісної сфери, спрямованості, самореалізації* особистості-суб'єкта, демократичної *взаємодії* з іншими соціальними суб'єктами.

Відтак, *виховання культури демократизму учня старших класів* визначено як цілеспрямовану взаємодію суб'єктів виховного процесу, що ґрунтується на співробітництві та взаєморозумінні й сприяє інтеріоризації старшокласниками системи цінностей демократії як народовладдя, усвідомленню ними власних переконань, ставлень, мотивів, цілей та засобів самовизначення, самореалізації, саморозвитку як суб'єктів демократичної взаємодії з іншими громадянами, інститутами громадянського суспільства, органами державної влади та місцевого самоврядування, формуванню якостей, здатностей і звичок, необхідних для ефективної діяльності та взаємодії в усіх сферах суспільного життя.

3. Виявлено потенціал сучасної педагогічної практики для виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітнього навчального закладу, а саме:

– здійснено аналіз змісту освітніх галузей “Мови і літератури” та “Суспільствознавство”, висвітлено потенційні можливості інваріантної та варіативної складових для виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів. З’ясовано факт недостатньої висвітленості у проаналізованих програмах, підручниках і навчальних посібниках сутності цінностей демократії як народовладдя, суверенітету держави і громадянина, принципу конституціоналізму у відносинах влади і громадянина, понять корупції, свавілля, відповідальності влади перед громадянином, ознак фальсифікації виборів та маніпуляції громадською думкою, способів взаємодії громадянина і демократичної влади. Запропоновано під час викладання проаналізованих навчальних дисциплін акцентувати на означених питаннях, а також розроблено авторський факультативний курс “Вчимося демократії”, який забезпечує формування когнітивного компоненту культури демократизму старшокласників;

– за результатами вивчення досвіду виховної діяльності навчальних закладів України зроблено висновок, що організація виховного процесу й досі не позбавлена шаблонів пріоритетності інтересів держави перед інтересами громадянина, а становленню учнів як суб’єктів демократичної взаємодії у суспільному житті педагогічними колективами не приділяється належної уваги;

– здійснено аналіз зарубіжного досвіду громадянського виховання та змісту посібників, підготовлених у рамках міжнародних проектів, передусім США та європейських держав щодо упровадження демократичних засад у навчально-виховний процес, визначено перспективні ідеї для їх використання у вихованні культури демократизму старшокласників за врахування реалій життя в Україні.

4. Розроблено *концепцію виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів*, яка утверджує взаємопов’язані *теоретико-методологічний* (концептуальні ідеї, базові поняття, методологічні підходи, принципи, суб’єкти виховної взаємодії), *змістово-функціональний* (мета, завдання, напрями та зміст виховної взаємодії, функції, фактори впливу), *процесуально-організаційний* (стадії, етапи, форми й методи роботи, організаційно-педагогічні умови) та *підсумково-аналітичний* (критерії, показники та рівні культури демократизму, очікуваний результат) складники процесу виховання культури демократизму.

Для реалізації концепції розроблено *технологію виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів* як систему науково обґрунтованих процедур поетапного розгортання виховного процесу в єдності змісту, принципів, методів, форм, організаційно-педагогічних умов взаємодії його суб’єктів, що забезпечує реалізацію концепції і гарантує досягнення запланованого результату – підвищення рівня культури демократизму старшокласників.

5. Обґрунтовано *критерії та показники* прояву культури демократизму учнів старших класів: *знання демократичних основ суспільного життя (показники –*

усвідомлення сутності цінностей демократії як народовладдя; знання способів демократичної взаємодії із представниками інститутів громадянського суспільства, органів влади та місцевого самоврядування; знання своїх потенційних можливостей, здібностей та якостей як суб'єкта демократичної взаємодії), *демократична спрямованість* (показники – переконання у необхідності реалізації цінностей демократії як народовладдя у всіх сферах суспільного життя; прагнення демократичної взаємодії у суспільному житті; позитивна мотивація до самовизначення, самореалізації та саморозвитку як суб'єкта демократичної взаємодії у місцевій громаді), *активність самореалізації у демократичній взаємодії* (показники – дотримання цінностей демократії як народовладдя у суспільному житті; вміння здійснювати демократичну взаємодію у місцевій громаді; активність самовизначення, самореалізації та саморозвитку у суспільному житті).

Спрогнозовано і схарактеризовано можливі рівні культури демократизму учнів старших класів: *ініціативно-рефлексивний (високий)*, *активно-рефлексивний (достатній)*, *активно-репродуктивний (середній)*, *пасивно-репродуктивний (низький)*.

6. Визначено та апробовано організаційно-педагогічні умови підвищення ефективності виховання культури демократизму старшокласників, які забезпечили реалізацію концепції та технології досліджуваного процесу: *оптимізація навчально-виховного процесу в контексті виховання культури демократизму старшокласників* (упровадження авторського факультативного курсу “Вчимося демократії”, схваленого до використання Науково-методичною радою з питань освіти МОН України; налагодження навчального процесу як суб'єкт-суб'єктної діалогічної взаємодії вчителів і учнів засобами технології навчання як дослідження, технології розвитку критичного мислення, технології організації групової навчальної діяльності та технології інтерактивного навчання); *розвиток демократичної взаємодії самоврядних органів загальноосвітнього навчального закладу* (реалізація державно-громадського управління шляхом делегування адміністрацією закладу функцій управління навчально-виховним процесом колективним самоврядним органам – піклувальній, педагогічній, батьківській радам, органам учнівського самоврядування – та координації їх демократичної взаємодії; забезпечення відкритості освітньої системи школи завдяки налагодженню конструктивної співпраці з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування для вирішення проблем діяльності навчального закладу та місцевої громади); *педагогічно доцільне використання інформаційно-комунікаційних технологій* (створення і використання потенційних можливостей сайту “Вчимося демократії разом!” як координаційного центру інформаційно-комунікаційного освітнього простору для виховання культури демократизму учнів старших класів); *формування вмінь демократичної взаємодії старшокласників із представниками інститутів громадянського суспільства, органів влади та місцевого самоврядування* (проведення тренінгів для

старшокласників “Навчаємось демократичної взаємодії”, використання локальних *технологій* розвитку критичного мислення, дослідницьких та інтерактивних технологій, які реалізовувались у *формах* дискусії, дебатів, філософської студії, круглого столу, “сократівського діалогу”, конференції та інших); *підготовка педагогів до виховання культури демократизму учнів старших класів* (реалізація авторської Програми підготовки педагогів у системі післядипломної освіти до виховання культури демократизму учнів старших класів, яка містить навчально-тематичний план факультативного курсу “Теорія і технологія виховання культури демократизму старшокласників”, дистанційний спецкурс з аналогічною назвою для самостійного опанування педагогами у міжкурсовий період, а також методичні рекомендації щодо організації циклу семінарів-практикумів у процесі методичної роботи загальноосвітніх навчальних закладів; розроблення методичного кейсу на електронному носії та методичного посібника “Виховуємо культуру демократизму особистості”, схваленого до використання Науково-методичною радою з питань освіти МОН України).

Апробацію здійснено у ході дослідно-експериментальної роботи на базі 7 експериментальних навчальних закладів всеукраїнського рівня та 12 експериментальних навчальних закладів регіонального рівня Черкаської, Рівненської, Донецької та Дніпропетровської областей.

Підвищенню ефективності виховання культури демократизму учнівської молоді сприяло розроблення *технологічної карти*, згідно з якою виховна взаємодія відбувалась відповідно до трьох *стадій* технологічного процесу: (підготовчо-орієнтаційної, активно-діяльнісної, підсумково-аналітичної) та семи *етапів*: 1. “Вчимося обирати”; 2. “Вчимося захищати свої права і свободи”; 3. “Вчимося контролювати діяльність влади”; 4. “Досліджуємо особливості життя громадянського суспільства свого регіону”; 5. “Я пропоную!”; 6. “Вчимося взаємодіяти”; 7. “Я – суб’єкт демократичного суспільства”.

Опанування факультативного курсу “Вчимося демократії” сприяло усвідомленню старшокласниками сутності цінностей демократії як народовладдя, особливостей суверенітету держави і громадянина, принципу конституціоналізму у відносинах влади й окремої людини, сутності понять корупції та свавілля, відповідальності влади перед громадянином, ознак фальсифікації виборів та маніпуляції громадською думкою, способів взаємодії громадянина і демократичної влади, можливостей електронної демократії та інших важливих для виховання культури демократизму питань.

Шляхом участі в інтерактивних формах виховної роботи забезпечувалось опанування учнівською молоддю діалогових форм взаємодії з демократично обраною владою, демократичних процедур прийняття рішень та вміння аргументовано переконувати партнерів по взаємодії; способів здійснення контролю за діяльністю влади у сучасному та майбутньому дорослому житті; вміння використовувати демократичні технології впливу на ухвалення владою спільних

для всіх рішень, у тому числі – можливості електронної демократії.

Апробовано алгоритм демократичної взаємодії старшокласників з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування, що здійснювалось шляхом організації пошуково-дослідницької діяльності учнів у різних сферах суспільного життя з метою визначення, які проблеми життя громади потребують зусиль учнівської молоді; використання дискусійних методів (диспут, дискусія, дебати, обговорення ситуацій) та ігрових методів (імітаційна гра “Громадські слухання”) для усвідомлення учнівською молоддю актуальності досліджених проблем й мотивації старшокласників до активної участі в їх розв’язанні; застосування інтерактивних форм виховної взаємодії “Мозковий штурм”, “Мікрофон”, “Метод-прес”, “Дерево рішень” та інших – для спільного пошуку шляхів вирішення проблеми, обговорення пропонуванних учнями варіантів та прийняття колективних рішень; використання методики “Метаплан”, методу проєктів (у тому числі – засобами ІКТ) для колективного планування спільної діяльності та технології портфоліо – для фіксації результатів взаємодії щодо вирішення досліджених учнівською молоддю проблем життя місцевої громади.

7. Узагальнення результатів контрольного діагностування підтвердило ефективність концепції та технології виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів. Отримані дані засвідчили, що в експериментальних групах *збільшилась* кількість учнів з *ініціативно-рефлексивним* та *активно-рефлексивним* рівнями культури демократизму за усіма критеріями відповідно на 12,8 % (114 осіб) та 38,7 % (345 осіб) та *значно зменшилась* кількість старшокласників з *активно-репродуктивним* (на 20,3 %, або на 181 особу менше) та *пасивно-репродуктивним* (на 31,2 %, або на 278 осіб менше) рівнями культури демократизму. Натомість, позитивні зміни у рівнях культури демократизму старшокласників контрольної групи є незначними або практично відсутні.

Окреслено *прогностичні вектори діяльності загальноосвітнього навчального закладу щодо виховання культури демократизму старшокласників*, які полягають у демократизації управління загальноосвітнім навчальним закладом, більш повному висвітленні у здійсненні суспільствознавчої освіти ідей, що лежать в основі культури демократизму суспільства та окремої особистості; орієнтації позакласної виховної роботи на сприяння опануванню учнівською молоддю відповідних знань та компетентностей; налагодженні взаємодії школи з інститутами громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування щодо виховання культури демократизму старшокласників; створенні інформаційно-комунікаційного простору, сприятливого для виховання культури демократизму учнів старших класів; системній підготовці педагогічного колективу до виховання культури демократизму старшокласників.

Дисертація не вичерпує всіх теоретичних та практичних аспектів розглянутої

проблеми. Предметом окремого дослідження може бути кожна із визначених дисертантом організаційно-педагогічних умов. Подальшої уваги потребують гендерні аспекти виховання культури демократизму особистості, роль позашкільної освіти у цьому процесі.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Назаренко Г. А. Виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів : моногр. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2015. – 394 с.

Навчально-методичні видання

2. Назаренко Г. А. Теоретичні засади виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів : посіб. / Г. А. Назаренко. – Черкаси : ЧОПОПП, 2012. – 120 с.

3. Виховуємо культуру демократизму особистості : наук.-метод. посіб. / кол. авт. за заг. кер. Назаренко Г. А. – Черкаси : ЧОПОПП, 2013. – 124 с.

4. Назаренко Г. А. Виховання культури демократизму старшокласників засобами факультативного курсу “Вчимося демократії” : посіб. / Г. А. Назаренко. – Черкаси : ЧОПОПП, 2014. – 112 с.

5. Назаренко Г. А. Виховання культури демократизму особистості засобами телекомунікаційних проектів (за результатами дослідно-експериментальної роботи) : метод. посіб. / Назаренко Г. А., Золотоверха О. І., Карло Т. А. – Черкаси : ЧОПОПП, 2014. – 108 с.

6. Назаренко Г. А. Сучасні підходи до виховання демократичної політичної культури як компоненту культури демократизму старшокласників (за результатами дослідно-експериментальної роботи) : метод. посіб. / Назаренко Г. А., Каракаш І. Г., Боїн Л. М. – Черкаси : ЧОПОПП, 2014. – 112 с.

Статті у наукових фахових виданнях України

7. Назаренко Г. А. Виховання в учнів етнічних і національних цінностей, поваги до інших народів в контексті ідей В. О. Сухомлинського та О. А. Захаренка / Г. А. Назаренко // Вісник Черкаського університету. Сер. “Педагогічні науки”. – Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2010. – Спецвип. – С. 13–17.

8. Назаренко Г. А. Виховання культури демократії старшокласників: концептуальний етап дослідно-експериментальної роботи / Г. А. Назаренко // Нова педагогічна думка. – 2011. – № 4 – С. 153–156.

9. Назаренко Г. А. Критерії і показники вихованості культури демократії старшокласників / Г. А. Назаренко // Педагогічний альманах. – 2011. – № 12, ч. 3. – С. 39–42.

10. Назаренко Г. А. Методологічні засади виховання культури демократії старшокласників в умовах модернізаційних суспільних змін / Г. А. Назаренко // Наукова скарбниця освіти Донеччини. – 2012. – № 1. – С. 17–20.

11. Назаренко Г. А. Підготовка педагогів до виховання культури демократизму учнів загальноосвітніх навчальних закладів / Г. А. Назаренко // Наукова скарбниця освіти Донеччини. – 2012. – № 4. – С. 68–72.

12. Назаренко Г. А. Виховання культури демократизму старшокласників: особливості дослідно-експериментальної роботи / Г. А. Назаренко // Рідна школа. – 2013. – № 4. – С. 3–9.

13. Назаренко Г. А. Виховання культури демократизму старшокласників-патріотів в умовах модернізаційних суспільних змін в Україні / Г. А. Назаренко // Обрії. – 2013. – № 2 (37). – С. 65–68.

14. Назаренко Г. А. Виховання культури демократизму старшокласників засобами телекомунікаційних проєктів: формувальний етап дослідно-експериментальної роботи / Г. А. Назаренко // Вісник Черкаського університету : Сер. “Педагогічні науки”. – Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2013. – № 28 (281). – С. 59–63.

15. Назаренко Г. А. Упровадження курсу “Вчимося демократії” як умова виховання культури демократизму старшокласників / Г. А. Назаренко / Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. : Педагогіка і психологія. – Ялта : РВВ КГУ, 2014. – Вип. 43, ч. 4. – С. 99–106.

16. Назаренко Г. А. Використання сучасних виховних технологій у процесі ціннісного становлення учнівської молоді / Г. А. Назаренко // Педагогіка і психологія. – 2014. – № 1 (82). – С. 37–45.

17. Назаренко Г. А. Педагогічні умови підвищення ефективності виховання культури демократизму старшокласників / Г. А. Назаренко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. “Педагогіка. Соціальна робота”. – 2014. – Вип. 31. – С. 107–110.

18. Назаренко Г. А. Потенціал громадсько-активних шкіл для виховання культури демократизму старшокласників / Г. А. Назаренко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. “Педагогіка. Соціальна робота”. – 2014. – Вип. 32. – С. 133–135.

19. Назаренко Г. А. Потенціал варіативної складової навчального плану в контексті виховання культури демократизму учнів старших класів / Г. А. Назаренко // “Наукові записки” Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2015. – № 3. – С. 114–119.

20. Назаренко Г. А. Діалогічна взаємодія старшокласників у процесі опанування факультативного курсу “Вчимося демократії” / Г. А. Назаренко // Вісник Черкаського університету. Сер. “Педагогічні науки”. – Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2015. – № 20 (353). – С. 32–36.

21. Назаренко Г. А. Виховання культури демократизму учнів старших класів у контексті компетентнісного підходу / Г. А. Назаренко // Вісник Черкаського університету. Сер. “Педагогічні науки”. – Черкаси: Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2015. – № 21 (354). – С. 101–106.

22. Назаренко Г. А. Аксиологічний підхід до виховання культури демократизму учнів старших класів / Г. А. Назаренко // Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”. – К.: Гнозис, 2015. – Дод. до Вип. 35, т. IV (16): Тематичний вип. “Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання”. – С. 349–356.

23. Назаренко Г. А. Готовність до взаємодії з органами державної влади та місцевого самоврядування як компонент культури демократизму особистості старшокласника / Г. А. Назаренко / Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Сер.: Педагогіка і психологія: зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Шахов (голова) [та ін.]. – Вінниця: Нілан ЛТД, 2015. – Вип. 43. – С. 113–117.

24. Назаренко Г. А. Взаємозв’язок і відмінність понять “культура демократизму”, “політична культура” та “громадянська культура” / Г. А. Назаренко // Наукова скарбниця освіти Донеччини. – 2015. – № 1. – С. 11–16.

25. Назаренко Г. А. Психологічні основи становлення культури демократизму особистості як суб’єкта громадянського суспільства / Г. А. Назаренко // Педагогіка і психологія: зб. наук. пр. / за заг. ред.: акад. І. Ф. Прокопенка, проф. С. Т. Золотухіної. – Х.: Щедра садиба плюс, 2015. – Вип. 49. – С. 13–21.

26. Назаренко Г. А. Система цінностей культури демократизму особистості / Г. А. Назаренко // Збірник наукових праць Інституту проблем виховання НАПН України. – 2015. – Вип. 19, кн. 2. – С. 39–51.

Статті у зарубіжних періодичних виданнях

27. Назаренко Г. А. Опытнo-экспериментальная работа по воспитанию демократической политической культуры старшеклассников на основе использования информационно-коммуникационных технологий / Г. А. Назаренко // Азимут научных исследований: педагогика и психология. – 2013. – № 4. – С. 37–39.

28. Назаренко Г. А. Потенциал телекоммуникационных проектов для развития социальной и гражданской компетентности старшеклассников / Г. А. Назаренко // Вестник Костромского государственного университета имени Н. А. Некрасова. Сер. “Педагогика. Психология. Социальная работа. Ювенология. Социокинетика”. – 2014. – Т. 20, № 3. – С. 141–144.

29. Назаренко Г. А. Формирование системы ценностей старшеклассников как субъектов гражданского общества средствами проектной деятельности / Г. А. Назаренко // Вестник КазНУ. Сер. “Педагогические науки”. – 2014. – № 1 (41). – С. 22–27.

30. Назаренко Г. А. Формирование национального сознания и самосознания

учащихся в контексте культуры демократизма личности: результаты эксперимента / Г. А. Назаренко // Вестник Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова. Серыя С. Псіхалага-педагагічныя навукі. – 2014. – № 1 (43). – С. 44–50.

31. Назаренко Г. А. Развитие самоуправленческих начал школьной жизни как условие воспитания культуры демократизма старшеклассников / Г. А. Назаренко // Вестник ВЕГУ. – 2014. – № 2 (70). – С. 156–162.

Матеріали науково-практичних конференцій

32. Назаренко Г. А. Деякі особливості використання виховного потенціалу телекомунікаційних проєктів у практиці виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів України / Г. А. Назаренко // Матеріали наук.-практ. конф. "Сучасне навчальне обладнання: інновації, технології, досвід". – Суми : РВВ СОШПО, 2010. – С. 58–60.

33. Назаренко Г. А. Сучасні підходи до виховання культури демократії старшокласників / Г. А. Назаренко // Зб. матеріалів наук.-практ. конф. "Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал" / [за ред.: І. Д. Беха, О. В. Мельника]. – Івано-Франківськ : Типовіт, 2011. – Вип. I. – С. 53–56.

34. Назаренко Г. А. Виховання культури демократизму старшокласників на основі використання ІКТ: концептуально-діагностичний етап дослідно-експериментальної роботи / Г. А. Назаренко // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал : матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання ПАПН України за 2011 рік / за ред.: О. В. Сухомлинської, І. Д. Беха, Г. П. Пустовіта, О. В. Мельника ; літ. ред. І. П. Білоцерківець. – Івано-Франківськ : Типовіт, 2012. – Вип. 2. – С. 162–166.

35. Назаренко Г. А. Підготовка педагогів у системі післядипломної освіти до виховання культури демократизму учнів / Г. А. Назаренко // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. "Інноваційні технології у професійному розвитку педагогічних працівників та керівників закладів освіти". – Біла Церква, 2012. – С. 16–18.

36. Назаренко Г. А. Сутність і структура поняття "готовність педагога до виховання культури демократизму учнів" / Г. А. Назаренко // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. "Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій". – Суми, 2012. – С. 303–307.

37. Назаренко Г. А. Формування готовності педагогів до виховання культури демократизму учнів у системі післядипломної освіти / Г. А. Назаренко // Матеріали IV Міжнар. фестивалю педагогічних інновацій. – Черкаси, 2012. – С. 220–222.

38. Назаренко Г. А. Визначення моделі взаємодії громадянського суспільства й держави в Україні / Г. А. Назаренко // Інновації як чинник суспільного розвитку: теорія і практика : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., (Суми, 30–31 трав. 2012 р.). – С. 12–15.

39. Назаренко Г. А. Становлення культури демократизму зростаючих

громадян-патріотів України як мета національно-патріотичного виховання в контексті глобалізаційних тенденцій / Г. А. Назаренко // Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. “Формування патріотизму та збереження національної ідентичності особистості в умовах полікультурного середовища сучасної України”. – Хмельницький, 2013. – С. 268–274.

40. Назаренко Г. А. Развитие социальной компетентности старшеклассников как членов гражданского общества: результаты эксперимента / Г. А. Назаренко // Материалы Междунар. науч.-практ. конф. “Воспитание подрастающего поколения в современных социокультурных условиях: проблемы и перспективы развития”, 22–23 октяб. 2013 г. – М. : АСОУ, 2013. – С. 142–147.

41. Назаренко Г. А. Сущность и структура понятия “культура демократизма личности” / Г. А. Назаренко // Материалы Междунар. науч.-практ. конф. “Высшее образование XXI века” / [под общ. ред. проф. В. Н. Скворцова]. – СПб. : ЛГУ им. А. С. Пушкина, 2013. – С. 79–83.

42. Назаренко Г. А. Формування національної свідомості і самосвідомості старшокласників як членів громадянського суспільства: результати експерименту // Матер. Всеукр. науково-практ. конф., 26–27 верес. 2013 р.) / упоряд.: Келембет Л. І., Фляк О. О., Риндич О. М. – Ів.-Франківськ : Місто НВ, 2014. – С.63–71.

43. Назаренко Г. А. Сайт “Вчимося демократії разом!” як віртуальний центр інформаційно-комунікаційного простору для виховання культури демократизму старшокласників // Матеріали V Міжнар. фестивалю педагогічних інновацій, (Черкаси, 18–19 верес. 2013 р.). – Черкаси, 2013. – С. 66–69.

44. Назаренко Г. А. Використання інформаційно-комунікаційних технологій у вихованні культури демократизму старшокласників / Г. А. Назаренко // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. “Актуальні питання сучасної педагогіки”. – Острог, 2013. – С. 15–19.

45. Назаренко Г. А. Воспитание демократической политической культуры старшеклассников на основе использования информационно-коммуникационных технологий: результаты эксперимента / Г. А. Назаренко // Материалы Междунар. науч.-практ. конф. “Педагогика и психология: тренды, проблемы, актуальные задачи”. – Краснодар, 2013. – С. 57–63.

46. Назаренко Г. А. Електронна демократія як фактор виховання культури демократизму старшокласників / Г. А. Назаренко // Материалы Междунар. науч.-практ. конгресса педагогов и психологов “Science of future”, 8 мая 2014 г. – Прага (Республика Чехия), 2014. – С. 160–164.

47. Назаренко Г. А. Особенности информационно-коммуникационного пространства для воспитания культуры демократизма учащихся старших классов / Г. А. Назаренко // Сб. ст. по материалам XXXVI Междунар. науч.-практ. конф. “Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии”. – Новосибирск : СибАК, 2014. – № 1 (36). – С. 26–35.

48. Назаренко Г. А. Потенційні можливості технології розвитку критичного

мислення для виховання культури демократизму особистості / Г. А. Назаренко // Педагогічна майстерність: методологія, теорія, технології : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., (Черкаси, 22–23 трав. 2015 р.) / за заг. ред. проф. Біди О. А. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2015. – С. 33–35.

49. Назаренко Г. А. Філософія людиноцентризму як детермінанта становлення культури демократизму особистості / Г. А. Назаренко // Европейская наука XXI века – 2015 : матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф., (Польща, Пшемисль, 07–15 трав. 2015 р.). – Т. 9: Історія. Філософія. – Пшемисль: Sp. z o. o. “Nauka i studia”, 2015. – С. 69–72.

50. Назаренко Г. А. Сутність партнерської взаємодії як фактора становлення громадянського суспільства та розвитку культури демократизму громадян / Г. А. Назаренко // Науковий прогрес на перетині тисячоліть – 2015 : матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф., (Чехія, Прага, 22–30 трав. 2015 р.). – Т. 15: Філософські науки. Політичні науки. – Прага: Publishing House “Education and Science” s.r.o., 2015. – С. 81–84.

51. Назаренко Г. А. Психологічні засади суб'єктності особистості в умовах становлення демократії як народовладдя / Г. А. Назаренко // Тенденції сучасної науки – 2015 : матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф., (Англія, Шефелд, 30 трав. – 07 черв. 2015 р.). – Т. 17: Психологія і соціологія. – Sheffield : Science and education LTD., 2015 – С. 39–43.

52. Назаренко Г. А. Сутність фасилітації процесу виховання у старшокласників культури демократизму / Г. А. Назаренко // Найновіші досягнення європейської науки – 2015 : матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф. (Республіка Болгарія, Софія, 17–25 черв. 2015 р.). – Т. 7: Педагогічні науки. – Софія : Бял ГРАД-БГ. – С. 77–81.

Друк в інших виданнях

53. Назаренко Г. А. Виховання культури демократії старшокласників на основі інформаційно-комунікаційних технологій / Г. А. Назаренко // Педагогічний вісник. – 2011. – № 2. – С. 8–11.

54. Назаренко Г. А. Підготовка педагогів до здійснення дослідно-експериментальної роботи / Г. А. Назаренко // Школа. – 2011. – № 12 (72). – С. 12–17.

55. Назаренко Г. А. Психолого-педагогические условия повышения эффективности воспитания у старшеклассников качеств субъекта гражданского общества / Г. А. Назаренко // The unity of science : international scientific professional journal. – Vienna, Austria, 2014. – С. 70–76.

АНОТАЦІЇ

Назаренко Г. А. Теорія і практика виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.07 – теорія і методика виховання. – Інститут проблем виховання НАПН України, Київ, 2016.

У дисертації висвітлено соціокультурні, філософсько-політологічні та психолого-педагогічні детермінанти та сутність поняття “культура демократизму учня старших класів”, схарактеризовано його когнітивний, емоційно-ціннісний та діяльнісно-практичний компоненти. Виявлено потенціал сучасної педагогічної практики для виховання культури демократизму учнів старших класів загальноосвітнього навчального закладу.

Розроблено концепцію і технологію виховання культури демократизму старшокласників (теоретико-методологічний, змістово-функціональний, процесуально-організаційний, підсумково-аналітичний складники). Визначено й апробовано організаційно-педагогічні умови підвищення ефективності виховання культури демократизму учнівської молоді та експериментально перевірено їх результативність. Обґрунтовано критерії, показники та рівні культури демократизму старшокласників.

Розроблено прогностичні вектори діяльності загальноосвітнього навчального закладу щодо виховання культури демократизму в учнів старших класів.

Ключові слова: культура демократизму, учень старших класів, демократична взаємодія, старшокласник-суб’єкт; самовизначення, самореалізація, саморозвиток, демократичне середовище; демократизація, загальноосвітній навчальний заклад.

Назаренко Г. А. Теория и практика воспитания культуры демократизма учащихся старших классов общеобразовательных учебных заведений. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание учёной степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.07 – теория и методика воспитания. – Институт проблем воспитания НАПН Украины, Киев, 2016.

В диссертации проанализированы социокультурные, философско-политологические и психолого-педагогические детерминанты культуры демократизма в условиях развития демократии в Украине. Раскрыта сущность понятия “культура демократизма учащегося старших классов” – интегральное личностное образование старшеклассника как активного, самостоятельного и ответственного гражданина демократического государства, которое

характеризуется интериоризацией им системы ценностей демократии как народовластия, осознанностью собственных убеждений, отношений, мотивов, целей и способов самоопределения, самореализации, саморазвития как субъекта демократического взаимодействия с другими гражданами, институтами гражданского общества, органами власти и местного самоуправления, сформированностью компетентностей, которые определяют демократический способ поведения и деятельности в социальной, экономической, политической и культурной сферах общественной жизни. Определены *когнитивный, эмоционально-ценностный и деятельностно-практический* компоненты культуры демократизма старшеклассника в единстве ценностной сферы личности, её направленности, самореализации личности-субъекта, демократического взаимодействия с другими социальными субъектами.

Дана характеристика процессу *воспитания культуры демократизма учащихся старших классов* как целенаправленного взаимодействия субъектов, которое основано на сотрудничестве и взаимопонимании, содействует интериоризации учениками системы ценностей демократии как народовластия, осознанию собственных убеждений, отношений, мотивов, целей и способов самоопределения, самореализации и саморазвития как субъектов демократического взаимодействия с другими гражданами, институтами гражданского общества, органами власти и местного самоуправления, формированию компетентностей, необходимых для эффективной деятельности и взаимодействия во всех сферах общественной жизни.

Выявлен потенциал современной педагогической практики для воспитания культуры демократизма учащихся старших классов общеобразовательных учебных заведений в единстве содержания образования и внеурочной деятельности.

Разработаны *концепция* воспитания культуры демократизма старшеклассников и *технология*, обеспечивающая ее реализацию. Технология воспитания культуры демократизма *учащихся старших классов общеобразовательных учебных заведений* рассматривается как система обоснованных процедур поэтапного осуществления воспитательного процесса в единстве содержания, принципов, методов, форм, организационно-педагогических условий взаимодействия его субъектов, которая обеспечивает реализацию концепции и гарантирует достижение запланированного результата – повышения уровня культуры демократизма старшеклассников.

Определены *организационно-педагогические условия* воспитания культуры демократизма учащейся молодёжи (оптимизация учебно-воспитательного процесса в контексте воспитания культуры демократизма старшеклассников; развитие демократического взаимодействия органов самоуправления общеобразовательного учебного заведения; педагогически целесообразное использование информационно-коммуникационных технологий; формирование умений демократического взаимодействия старшеклассников с представителями

институтов гражданского общества, органов власти и местного самоуправления; подготовка педагогов к воспитанию культуры демократизма учащихся старших классов).

Для определения эффективности разработанных концепции и технологии обоснованы *критерии и показатели* культуры демократизма старшеклассников: *знание демократических основ общественной жизни* (осознание сущности ценностей демократии как народовластия; знание способов демократического взаимодействия с институтами гражданского общества, органами власти и местного самоуправления; знание своих потенциальных возможностей и качеств как субъектов демократического взаимодействия); *демократическая направленность* (убежденность в необходимости реализации ценностей демократии как народовластия во всех сферах общественной жизни; стремление к демократическому взаимодействию в общественной жизни; позитивная мотивация к самоопределению, самореализации и саморазвитию как субъектов демократического взаимодействия в местном сообществе); *активность самореализации в демократическом взаимодействии* (умение придерживаться ценностей демократии как народовластия в общественной жизни; умение реализовывать демократическое взаимодействие в местном сообществе; активность самоопределения, самореализации и саморазвития в общественной жизни).

Охарактеризованы *уровни* культуры демократизма старшеклассников: инициативно-рефлексивный (высокий), активно-рефлексивный (достаточный), активно-репродуктивный (средний), пассивно-репродуктивный (низкий).

На основе анализа результатов исследования определены прогностические векторы деятельности общеобразовательного учебного заведения по воспитанию культуры демократизма старшеклассников.

Ключевые слова: культура демократизма, учащийся старших классов, демократическое взаимодействие, старшеклассник-субъект; самоопределение, самореализация, саморазвитие, демократическое пространство; демократизация, общеобразовательное учебное заведение.

Nazarenko H. A. Theory and Practice of Educating Democracy Culture in Comprehensive School Senior Students. – Printed as manuscript.

Dissertation for a scientific degree of Doctor of Pedagogical Sciences in speciality 13.00.07 – Theory and Methods of Education. – Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2016.

In the thesis, the socio-cultural, philosophic-politological, psychological-pedagogical determinants of democracy culture are highlighted; the essence of the notion “democracy culture of a senior pupil” is specified; its cognitive, emotional-value, and activity-practical components are described. The potential of modern pedagogical

practice in educating comprehensive school senior students' democracy culture is revealed.

Conception and technology of education of democracy culture in senior pupils have been developed (theoretic-methodological, content-functional, process-organizational, conclusion-analytical elements). Organizational-pedagogical conditions of increasing the efficiency of educating democracy culture in student youth have been defined and introduced, their productivity being experimentally tested. Criteria, indices, and levels of senior pupils' democracy culture are substantiated. Prognostic vectors of activity of comprehensive school are elaborated in terms of education of senior pupils' democracy culture.

Keywords: democracy culture, senior pupil, democratic interaction, senior pupil-subject; self-determination, self-realization, self-development, democratic environment; democratization, comprehensive school.

Підписано до друку 17.05.2016 р. Формат 60x90/16.

Ум. друк. арк. 1,9. Обл.-вид. арк. 1,9.

Тираж 100. Зам. 52.

«Видавництво “Науковий світ”»[®]

Свідоцтво ДК № 249 від 16.11.2000 р.

м. Київ, вул. Казимира Малевича (Боженка), 23, оф. 414.

200-87-15, 050-525-88-77

E-mail: nsvit23@ukr.net

Сайт: nsvit.cc.ua